

የአማርኛ ሰዋሰው

የተሻሻለ ሁለተኛ እትም

አዲ/ር ኦንላይን

ገንዘብ ልማት ማዘጋጀት ጋር

7ኛ ደረጃ

ጥቅም 20 ቀን 2001 ዓ.ም.

ባዮ ደማም

© የደራሲው መብት በህግ የተከበረ ነው

የመጀመሪያ እትም 1987
የተሻሻለ ሁለተኛ እትም 2000

ISBN 978 - 99944 - 999 - 8 - 4

ባዩ ይማኑ

መታሰቢያነቱ፣

ለይማኖት መከታተያ አገልግሎት

ካልቸር ኤንድ አርት ሶሳይቲ ኦፍ ኢትዮጵያ (ኬዝ) በባህልና ጥበብ ሙያዎች ውስጥ ባሉ ሰዎች የተመሰረተ መንግስታዊ ያልሆነ ማህበር ነው።

የሶሳይቲው ስላማ የኢትዮጵያን ሰፊ የባሕርና የልዩ ልዩ ጥበባት ሃብት፣ የሕዝቦቿን ነባር ልማዶች፣ ሀገር በቀል አውቀት፣ አመለካከት፣ ማህበራዊ እስተዳደር፣ የተፈጥሮ ሃብትና ይህን ሃብት በመልካም ሁኔታ ለመጠበቅና ለመንከባከብ ያሏቸውን ጥበብና ዘዴዎች፣ በአጠቃላይም የኢትዮጵያ ሕዝቦች የኛ ናቸው የሚሏቸውን የአውቀት፣ የባሕርና የጥበብ ሃብት በመንከባከብ፣ በማልማትና በላቂነታቸው እንዳይደናቀፍ፣ በማድረግ ረገድ ጠቃሚ የሆነ አስተዋፅኦ ለማበርከት ነው።

ይህን ስላማ ለማሳካት ከሚያደርጋቸው እንቅስቃሴዎች አንዱ ሀገርኛ የሆኑ ባህሎችና ኪነጥበባዊ ክዋኔዎች እንዲበልፀጉና እንዲከበሩ የሚረዱ ስራዎችን ማገዝ ነው። ይህን የአማርኛ ስዋሰው መጽሐፍ የማሳካት ስራ ለመደገፍ ሲወስንም የቋንቋው ተናጋሪ ህዝብ ባህል ህያው ሆኖ ለተከታይ ትውልድ እንዲሸጋገር ይረዳል በሚል አምነት ነው።

ዋና መሰሪያ ቤቱ በዩናይትድ ስቴትስ ካሊፎርኒያ የሚገኘውና የኢትዮጵያን ልዩ ልዩ ማህበረሰቦች ነባር አውቀትና ባህላዊ ህይወት በመደገፍ ላይ የሚገኘው «ዘ ክሪስተንሰን ፈንድ» ድርጅት ኬዝ በልዩ ልዩ መስኮች ለሚያደርጋቸው ጥረቶች ያልተቋረጠ አገዛ በመስጠት ላይ ነው። የእገራችን ማህበረሰቦች የተፈጥሮአዊ አካባቢ ብዙህ ህይወትን ዘላቂነቱ ጠቀሜታ እንዲሰጥ በማድረግ ረገድ ያሏቸውን ልማዳዊ የእስተዳደር ብልሃት ተንከባክቦ ለማቆየት መጠነ ሰፊ አርዳታም ያደርጋል። ድርጅቱ የዚህን መጽሐፍ የአርት-ኦትና የሕትመት ሙሉ ወጪ በመደገፍ ከፍተኛ አስተዋፅኦ ለድርጅቱና በዚህ አጋጣሚ ምስጋናችንን ልናቀርብ እንወዳለን።

እንዲሁም በኢትዮጵያ ቋንቋዎች ለበርካታ አመታት ምርምር በማካሄድ፣ በአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ ባስተማሩባቸው አያሌ አመታት በመስኩ በርካታ ምሁራንን በማፍራት ለእገራቸውና ለአለም የላቀ እገልግሎት ላበረከቱትና ዛሬም ይህንን ክፍተኛ ጠቀሜታ ያለውን እጅጉን አድካሚ የሆነውን መጽሐፍ ላዘጋጁት ሰፍረፊሰር ባዩ ይማም፣ ከርሳቸው ጋርም ባህላዊና ለነልሳናዊ አውቀታቸውን በማካፈል ለመጽሐፉ ዝግጅት ትልቅ ድርሻ ለነበራቸው የቋንቋው ተናጋሪዎችና የባህል አዋቂዎች ሁሉ ካልቸር ኤንድ አርት ሶሳይቲ ኦፍ ኢትዮጵያ ከፍ ያለ ምስጋና ያቀርባል።

ይህ የአማርኛ ስዋሰው መጽሐፍ በአማርኛ ቋንቋም ሆነ በሌሎች የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ለማደረጉ ምርምሮችና ተከታታይ ጥናቶች ከፍተኛ ጠቀሜታ እንደሚኖረውና ለሌሎች ተመሳሳይ ስራዎችም አርአያ ሊሆን እንደሚችል ተስፋችን የላቀ ነው።

ካልቸር ኤንድ አርት ሶሳይቲ ኦፍ ኢትዮጵያ (ኬዝ)

ምህገራ-ቃል	viii
ምለጋና	x
መቅደም	xi
መግቢያ	xvii
ምዕራፍ አንድ	1
ሰነ-ድምፅ	1
መግቢያ	1
ተናባቢ	2
እግድ	7
ፍትግ	8
ፍግድ	9
ሰርናዊ	10
ጎናዊ	10
ከፍናቢ	11
አናባቢ	13
ፎኒም	17
አቀነጃጀት	20
ቀለም	23
ድምፅ ልሳናዊ ሂደት	27
ምስለት	29
ከናፍራዊነት	30
ከፊል ላንቃዊነት	33
መሉ ላንቃዊነት	35
ትናጋዊነት	37
ግንቁርታዊነት	38
ክበት	39
ድምፅት	40
ኢድምፅት	42
ግድፈት	44
ጥብቀት	54
ልለት	56
ኢምስለት	58
ሰርገት	59
ቅየራ	65

ቅዕላዊ ሀረግ	273
ሰማዊ ቅዕል	274
ገላዊ ቅዕል	276
ተውሳኔ ገላዊ ሀረግ	279
መስተዋድዳዊ ሀረግ	284
መስተግምራዊ ሀረግ	292
አረፍተ ነገር	304
የአረፍተ ነገር አይነቶች	307
ተራ አረፍተ ነገር	312
ሀተታዊ አረፍተ ነገር	318
ሁነታዊ አረፍተ ነገር	319
ገቢር አረፍተ ነገር	323
ተገብሮአዊ አረፍተ ነገር	335
መጠይቃዊ አረፍተ ነገር	340
አሉታዊ አረፍተ ነገር	348
ቅዕዛዊ አረፍተ ነገር	361
ውስብስብ አረፍተ ነገር	368
ውስብስብ ሀተታዊ አረፍተ ነገር	369
ውስብስብ ሰማዊ ሀረግ	369
መሙሊያ አረፍተ ነገር	369
አዛማጅ አረፍተ ነገር	374
ውስብስብ ገላዊ ሀረግ	385
ውስብስብ ቅዕላዊ ሀረግ	408
ውስብስብ መስተዋድዳዊ ሀረግ	416
ውስብስብ መጠይቃዊ አረፍተ ነገር	420
ሙዳየ ቃላት	448
ዋቢ መግሀፍት	458

ምሀገረ ቃል

273	ሀ	ሀረግ
274	ሁዋ	ሁዋለኛ
276	ሳ	ሳዩኛ
279	ላ	ላከኛ
284	ታ	ታቸኛ
292	መ	መሀለኛ
304	መሙ	መሙሊያ
307	መሰ	መሰተዋድድ
	መሰተ	መሰተዓምር
	ማ	ማእከል
312	ማንቅ	ማንቁርት
318	ም	ምሰሶ
319	ሰ	ሰርን
323	ሰ	ሰም
335	ሰሀ	ሰማዊ ሀረግ
340	ባ	ባሀሪ
348	ተ	ተናባቢ
361	ተግ	ተውሳከ ግስ
	ተግሀ	ተውሳከ ግላዊ ሀረግ
368	ቅ	ቅፅል
368	ቅሀ	ቅፅላዊ ሀረግ
369	ቅጣ	ቅጣይ
369	ንሀ	ንኡስ ሀረግ
374	(ኢ)ኃ	(ኢ)ነዛሪ
385	ከ	ከፋች
408	አ	አናባቢ
416	አነ	አረፍተ ነገር
420	አን	አንሰታይ
	አጎ	አጎላማሽ
	ድ	ድድ
448	ግ	ግስ
	ግሀ	ግላዊ ሀረግ
458	ፊ	ፊተኛ
	ጩ	ጩራሽ

ልዩ ምልክቶችና ፊደሎች

[] በድምፅ ደረጃ ንበታዊ አፃፃፍን፣ በሀረግ ደረጃ መዋቅራዊ አንድነትን ያሳያል።

/ / ፎኒማዊ አፃፃፍን ያመለክታል።

* በአረፍተ ነገር መነሻ ላይ ሲገኝ፣ አረፍተ ነገሩ ተቀባይነት የሌለው መሆኑን ያመለክታል።

? ተቀባይነቱ አጠራጣሪ የሆነ አባባልን ያመለክታል።

ብ [β] አበባ ስንል የምንሰማውን ልል ወይም ፍትግ “**ብ**” ይወክላል።

ም [w] ክምፈር ስንል የምንሰማውን የክንፈርና የጥርስ የሆነ ውሁድ ድምፅን ይወክላል።

ን [ŋ] አንገት ስንል የምንሰማውን የትናጋ “**ን**” ይወክላል።

ይህን መፅሀፍ በማዘጋጀት ጊዜ በህላብም ሆነ በተግባር የተባበሩኝና የረዱኝ ብዙ ናቸው። ዝርዝሩ በድሀረ ምረቃው ክፍል በተለያየ ጊዜ ያስተማርኩዎቻቸውን የሰነ-ልሳንና የኢትዮጵያ ቁዋንቁዎቻችን ሰነ-ፅሁፍ ክፍል ተማሪዎችን፣ የሰነ-ልሳን ትምህርት ክፍል ባልደረቦቹንና በውጭ ሀገር የሚኖሩ ወዳጆቹን ያጠቃልላል። ለሁሉም ምስጋናዬ ክፍ ያለ ነው።

መፅሀፉን ለሁለተኛ ጊዜ ለህትመት ላዘጋጀ፣ ረቂቁን በማንበብና የማሻሻያ አስተያየት በመስጠት ለረዱኝና ላበረታቱኝ ለሰለሞን ተሰማ፣ ለጌታቸው እንዳላማው፣ ለአያሱ ነጋ፣ ለደበላ ኃሽ፣ ለደረጀ ገብሬ፣ ለሙሉሰው አሰራቴ፣ ለደርብ አዶ፣ ለዶ/ር ግርማ አውግቸው፣ ለዶ/ር ዘበንሰም ልዩው፣ ለዶ/ር ሂሩት ወ/ማርያም፣ ለዶ/ር ሀይለየሱስ እንግዳሽ፣ ለዶ/ር ሞገሰ ይዘቱ፣ ለዶ/ር አበበ ህፃድቅ፣ ለአቶ ሸመልሰ ማዘንጊያ፣ ለላባንያም ምትኩ፣ ለካላ ጥላሁን፣ እንዲሁም የመጨረሻውን ቅፅ በማተም ለተባበሩኝ ለዶ/ር ዮናስ አድማሱ ክፍ ያለ ምስጋና አቀርባለሁ። በመፅሀፉ ውስጥ ለሚታይ ግድፈትም ሆነ ስህተት ተጠቃሹና ተወቃሹ ማንኛቸውም ሳይሆኑ፣ እኔው ራሴ መሆኔን በአፅንዖት አገልግለሁ። ለዚህም ምክንያቱ የችግሩ መንለዳ ምናልባት የተሰጠኝን አስተያየት ሙሉ በሙሉ አለመቀበሉ ሲሆን ይችላል ብዬ ስለማምን ነው።

የመጨረሻውን ረቂቅ ለህትመት በማዘጋጀት ጊዜ አስፈላጊውን ሁሉ በማቅረብ ክፍተኛ እገዛ ላደረጉልኝ ለሚሸገን ሰቲት ዩኒቨርሲቲና ለኪዩቶ ዩኒቨርሲቲ ሀላፊዎችና ባልደረቦች ክልብ የመነጨ ምስጋናዬን አገልግለሁ። የኪዩቶ ዩኒቨርሲቲዎ ታካኮ ነማታ ሰላደረገችልኝ ያላሰለሰ የቴክኒክ እገዛም እንደዚሁ ክፍ ያለ ምስጋና አቀርባለሁ።

በዚህም ሆነ በማንኛውም ስራዬ ላይ ከመጀመሪያው አስከ መጨረሻው ትብብርዎ ምን ጊዜም ለማይለዩኝ ባለቤቱ ለሰናይት ለማ፣ የተለየ ትዕግስታቸውና ፍቅራቸው ጉልበት ለማሆኑኝ ለቃለአብ፣ ለፀጋዘአብና ለምኒልክ ባዩ ያለኝ ፍቅርና አድናቆት ከቃላት በላይ ነው።

በመጨረሻ የህትመቱን ወጭ ለሸፈነልኝ ለክርስትናን ፈንድ ክፍ ያለ ምስጋና አቀርባለሁ።

መቅደም

ቁዋንቁዋ ሁለት የተያያዙ ዋና ዋና ተግባራት አሉት። አንደኛው ሀሳብን ማስተላለፍ ሲሆን፣ ሁለተኛውና የዚህ ነፃነት የሆነው ማንነትን ማመልከት ነው። የመጀመሪያውን ለት-ልላናዊ፣ ሁለተኛውን ማህበራዊ ተግባር ልንለው እንችላለን። ከዚህ አንጻር ማንኛውም ሰው ስለ አንድ ጉዳይ ሲናገር፣ የሚያስተላልፈው መልዕክት ሁለት ነው። አንደኛው፣ በቀጥታ ስለ ጉዳዩ የሚሰጠው አስተያየት ሲሆን፣ ሁለተኛውና ከዚህ የሚለርፀው፣ ይህንን ሀሳብ በሚያስተላልፍበት ጊዜ በተዘዋዋሪ መንገድ ባደግጨጫ ላይ ስለራሱ ማንነት የሚያሳድረው ግምት ነው። ስለዚህም ንግግሩ ብሉም ቁዋንቁዋው የሀላቤ ብቻ ሳይሆን፣ የማንነቱም መግለጫ ነው።

“ካነጋገር ይፈረዳል ካያያዝ ይቀደዳል” የሚለው ምሳሌያዊ እነጋገር ከዚህ ላይ ሲጠቀስ ይችላል። አንድ በቲፕ የተቀረፀን ንግግር በመሰማት፣ ከንግግሩ ፍሬ ሀላብ፣ ካነጋገሩ ለዛ፣ ማለትም ከቃላት አመራረጡ፣ ከድምፅ እውራረዱ፣ ወዘተ፣ ስለ ተናጋሪው አንዳንድ ነገሮችን ከሞላ ጎደል በትክክል መናገር ይቻላል። ይኸውም ተናጋሪው ገጠሬ ወይም ከተሜ፣ ወጣት ወይም ሽማግሌ፣ ሴት ወይም ወንድ፣ ገበሬ ወይም ነጋዴ፣ ወዘተ፣ መሆኑን ወይም አለመሆኑን በመለየት ነው። ከዚህም አልፈን፣ አንዳንድ ጊዜ “ይኸማ እገሌ አይደለም አንዴ!” እሰክ ማለት ልንደርስ እንችላለን። ይህ አንግዲህ የአንድን ግለሰብ ንግግር ብሉም ማንነት በሚመለከት ነው።

ከግለሰብ አልፈን፣ ባንድ አካባቢ የሚኖሩ የአንድ ቁዋንቁዋ ተናጋሪዎችንም በወንዝና በተራራ ተለይተው ራቅ ባለ ሌላ አካባቢ ከሚኖሩ የዚያው ቁዋንቁዋ ተናጋሪዎች አንደዚህ ባነጋገር ዘይቤያቸው ለይተን ልናውቃቸው እንችላለን። ስምላሌ አግርኛ ተናጋሪዎችን ብናይ፣ ደደብ የሚሰውን ወሎየ፣ አልባልቶም ከሚለው ጎጃሜ፣ ባዴላ የሚለውን መንዜ፣ የገዳሰ ጫቅሎቹን ከውናቸው¹ ከሚለው ጎንደሬ በቃል አመራረጡና አጠቃቀሙ መለየት ይቻላል። አያንዳንዱ አካባቢ ከሌላው ተለይቶ የሚታወቅበት ክልላዊ ዘይቤ አለው ማለት ነው²። ይሁን እንጅ፣ ይህ ዘይቤ የዚያው የአንድ አግርኛ የተለያየ ገፅታ ስለሆነ፣ ተናጋሪዎቹን በሀላብ ከመግባባት አያንዳቸውም። እነሱም ቢሆኑ ቁዋንቁዋችሁ ምንድን ነው? ሲባሉ፣ በጥቅሉ “አግርኛ” ይላሉ

¹ ይልቅስ ህፃናቹን ሰብሰባቸው ማለት ነው።
² ይህን በተመለከተ ሀይሉ፣ ጌታቸውና ኮውሌ (1976)ን፣ ሀሳብ-ማርያም (1973)ን እንዲሁም ጌታሁን (1983)ን ይመልከቱ።

እንጅ፣ በክልላዊ መልኩ መንዝኛ፣ ጎጃምኛ፣ ወዘተ፣ አይሉም³። ከሌሎች ሀዘቦች ተሰይተው በተጨማሪ የሚታወቁትም ከማንኛውም ሌላ መሰፈርት ይልቅ፣ በዚህ ቁዋንቁዋ ተናጋሪነታቸው ነው።

ይህ ግን በአንድ ቁዋንቁዋ ተናጋሪዎች መካከል የሚታይ ሁኔታ ነው። አንደኛው ኢትዮጵያ ባለ ልሳን ብዙ ሀገር ደግሞ ዜጎች ካንድ ቁዋንቁዋ በላይ ሊናገሩ ይችላሉ። የሚናገሩዋቸው ቁዋንቁዎች የሰርጭት ሰፋትና የአድገት ደረጃም የተለያዩ ነው። አንዳንድ ቁዋንቁዋ ሰፋሬ ክልል የሚሸፍንና የዚያኑ ያህልም ብዙ ተናጋሪ ያሰው ሲሆን፣ አንዳንድ ደግሞ በጠባብ ክልልና በዚያው ውስጥ ብቻ በሚናገሩ ህብረተሰቦች የተወሰነ ነው። አንዳንድ ለፅሁፍ የበቃና ሰፊ የሰነ-ፅሁፍ ቅርስ ያለው ሲሆን፣ ሌላው ገና ሰዚህ ያልደረሰና በንግግር ቁዋንቁዋነት ብቻ የተወሰነ ነው። አንደዚህ ያሉ የተለያዩ ደረጃ ያላቸውን ቁዋንቁዎች በመናገር ዜጎች ብሄረሰባዊ ወይም ክልላዊ ግንኙነታቸውን ይገልጻሉ።

ይሁን እንጅ፣ አንደዚህ ያሉ ልሳን ብዙ ዜጎች ክልል-አለፍ በሆነ ደረጃ የሚግባቡበት እናም በጋራ የሚታወቁበት አንድ የጋራ ቁዋንቁዋ ያስፈልጋቸዋል፤ ይኖራቸዋልም። በሀገራችን በዚህ ደረጃ በማገልገል ላይ ያለው ቁዋንቁዋ አግርኛ ነው። ለዚህም ምክንያቱ ቁዋንቁዋው ከሌሎቹ ቁዋንቁዎች የሰፋ ሰርጭትና ከሁሉም የበዛ ተናጋሪ ያለው መሆኑ ነው። ባንድ ክልል ብቻ የተወሰነ ሳይሆን፣ ብሄራዊ ለርጭትና ይዘት ያለው ቁዋንቁዋ ነው። ወደ የትኛውም የሀገሪቱ ክፍል ቢከድ፣ አግርኛ ተናጋሪ ግግንት አያሰቸግርም። ርግጥ፣ የተናጋሪው ችሎታና ብዛት ከመሀል ሀገር አየራቁ በሄዱ ቁጥር፣ የዚያኑ ያህል አየቀነሰ ሊሄድ ይችላል። ይህም ሆኖ ከማንኛውም ሌላ የሀገራችን ቁዋንቁዋ ይበልጥ ዜጎችን የማገናኘት አድራ የተሻለ ነው።

ከፍ ሲል አንደተጠቀሰው፣ ቁዋንቁዋ የሀሳብ ብቻ ሳይሆን፣ የተናጋሪዎችን ግንኙነት መግለጫም ነው። ይህ ከሆነ፣ ብዙ ቁዋንቁዋ የሚናገሩ ሰዎች በልሳን ብዙነታቸው አንድ ቁዋንቁዋ ብቻ ከሚናገሩት ተለይተው ይታወቃሉ ግለት ነው። አንደዚህ ያሉ ዜጎች አንደኛው ባለ ብዙ መታወቂያ ሰዎች ሊቆጠሩ ይችላሉ። ርግጥ፣ የመታወቂያው አይነትና አገልግሎት የተለያዩ ሊሆን ይችላል። በአንድ በኩል፣ በክልላቸው በሚናገሩት ቁዋንቁዋ ብሄረሰባዊ ወይም ክልላዊ ግንኙነታቸውን ሲያሳውቁ፣ በሌላ በኩል ደግሞ በብሄራዊ ደረጃ በጋራ በሚናገሩት ቁዋንቁዋ ብሄራዊ ዜግነታቸውን ያሳውቃሉ። በቀበሌ መታወቂያችን ጠባቡን ሰፈራችንን፣ በፖሰፖርታችን ኢትዮጵያዊነታችንን እንደምናሳውቀው ግለት ነው።

³ በአንዳንድ የደቡብ ክፍል ሀዘቦች፣ በተለይም በወላይታ፣ በጋሞ፣ በጎፋና በዳውሮ መካከል የዚህ አይነት አመለካከት አንዳለ በማሰተግሪያ ቁዋንቁዋ ምርጫ ላይ በግልፅ ተከስቶአል። የወቅቱ ፖለቲካም አመለካከቱን የበለጠ አጠንክሮታል።

ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ በዚህ ብሄራዊ አገልግሎት የበቃው ቁዋንቁዋ አማርኛ ነው። በሰህንም ብሄራዊ ምልክት ነው፤ ሊባል ይችላል። ይህ አባባል ግን ሌሎች ቁዋንቁዋዎች ብሄራዊ ምልክት አይደሉም ወደሚል ድምጻዊ ሊወሰደን አይቻለም። ርግጥ፣ ሌሎችም ቁዋንቁዋዎች ብሄራዊ ምልክቶች ናቸው። ብሄራዊነታቸው ግን እንደሚሸፍኑት ክልል የተወሰነ ነው። ከዚህ አንጻር ሲታይ፣ አማርኛ ከሁሉም የሰፊ በርጭትና አገልግሎት በላለው፣ ከሁሉም የበለጠ ብሄራዊ ነው። ይህን በገልጻልም ብዙ ክልል ያዳርሳል፣ የዚያን ያህልም ብዙ ህዝብ ያገኛል ማለታችን ነው። ይህ ባንድ በኩል ሲሆን፣ በሌላ በኩል ደግሞ የቁዋንቁዋውን ብሄራዊነት የሚያሳዩ ስነ-ልቦናዊ ባህሪያትም አሉ።

የሀገራችንን ቁዋንቁዋዎች በጥቅሉ ከሌሎች ቁዋንቁዋዎች የሚለዩባቸው በርካታ ስነ-ልቦናዊ ባህሪያት አሉ። ከነዚህም ባህሪያት መካከል አብዛኞቹ የሚገኙት በአማርኛ ውስጥ ነው። ለምሳሌ፡ በድምፅ ደረጃ ብናይ፣ እንደ ትግርኛ ባሉ የሊም ቁዋንቁዋዎች ውስጥ ከሚገኙት አራት የጥርጭ ድምጾች፣ እንደ አርምኛ ባሉ የኩሽ ቁዋንቁዋዎች፣ እንዲሁም እንደ ባባኪቶ ባሉ የአሞ ቁዋንቁዋዎች ውስጥ ከሚገኙ አንጻንድ ለየት ያሉ የድድና የክናፍር ድምጾች በበተቀር፣ ሌሎችን ባህሪያት በሙሉ የያዘ ቁዋንቁዋ ነው። በዚህ ረገድ ብዙ አናባቢና በርካታ የላንቃ ድምጾች ካሉባቸው የአባያዊ ቁዋንቁዋዎች የሚጋራው ባህሪ በጣም ውሉን ነው። ለዚህ ምክንያቱ የአባያዊ ቁዋንቁዋዎች አፍርኢስያዊ ከሆኑት ከኩሽ፣ ከአዋና ከሊም ቁዋንቁዋዎች በታሪክም ሆነ በዘር ሀረግ የተለዩ መሆናቸው ነው።

በሰዋሰው ደረጃም ያለው ሁኔታ እንደዚሁ ነው። እንደ ትግርኛ ባሉ ቁዋንቁዋዎች ውስጥ ከሚገኘውና በግዴ ባሉ፣ በግዴ ከሚለው አይነት የብዙ ቁጥር በርዓት በበተቀር፣ ሌሎችን ባህሪያት በሙሉ ያካተተ ቁዋንቁዋ ነው። ይህም በመሆኑ፣ ከማንኛውም ሌላ የሀገራችን ቁዋንቁዋ ይልቅ፣ ከአማርኛ ቁዋንቁዋ ስነ-ልቦናዊ ቅርፅና ይዘት በመነሳት፣ ስለ ኢትዮጵያ ቁዋንቁዋዎች አጠቃላይ ባህሪ ከሞላ ጎደል በትክክል መናገር ይቻላል። ስለ ሀገሪቱ ስነ-ልቦናዊ ባህሪያት አማርኛ ከማንኛውም ሌላ የሀገራችን ቁዋንቁዋ የበለጠ የተሙዋላ መረጃ ይሰጣል ማለት ነው። ይህ እንደት ሊሆን ቻለ? ታሪካዊ ምክንያት አለው።

ታሪኩ ከቁዋንቁዋው ውልደትና እድገት ጋር በቀጥታ የተያያዘ ነው። ውልደቱና እድገቱ ደግሞ ከኢትዮጵያ ህዝቦች ታሪክ ጋር እጅግ የተቆራን ነው። ታሪካችን ባመዛኙ የወረራና የፍልሰት ታሪክ ነው። ሲባል ይችላል። በድርቅና በቸንፈር ምክንያት የትውልድ “አገናን” እየለቀቀ ወደሌላ የተሻለ “አገር” በመሄድና በዚያው በመኖር ህዝብ ከህዝብ ሊቀላቀል፣ ሲወልድና ሲዋሰድ ኖሮአል። ደጋው ሲራብ ቆላ ወርዶ፣ ቆላው ሲራብ ወይም በወባ

1 ይህን ጉዳይ በተመለከተ ፈርገሰን (1976)ን ይመልከቱ።

ሲረፈረፍ፣ ደጋ ወጥቶ “ከፋ ቀን” ማሳለፍና መመለስ፣ አለያም በዚያው ለምዶ መቅረት፣ የተለመደ ነው። ለግዳይና ለአደን አገር አቁዋርጦ፣ መልካ ተሻግሮ መሄድና በለስ እስኪቀና ድረስ በሄዱበት መቆየት፣ ካልቀናም በዚያው ለምዶ መቅረት እስከ ቅርብ ጊዜ ድረስ የነበረ ባህል ነው። እንደዚህ ያለው የህዝብ እንቅስቃሴና ተራክዞ እንዲያታሪካችን ፈርጅ ነው።

ሲላው ፈርጅ ፖለቲካዊ ቅርፅና ይዘት ያለው ነው። ይህም ከግዛትና ከዕምነት ማስፋፋት ጋር የተያያዘ ሰፊ እንቅስቃሴ ነው። በተናጠል ሳይሆን በቅንጅት፣ በሰላም ብቻ ሳይሆን በሀይልም ጭምር የሚፈፀም ተግባር ነው። በዚህ ረገድ፣ መጀመሪያ ከሰሜን ወደ መሀል እገር በሲማዊያን፣ በሁዋላም ከደቡብ ወደ ሰሜን በኩሻዊያን፣ በተለይም በአርሞ፣ በመጨረሻም አንድ ጠንካራ ማዕከላዊ መንግስት ለመመስረት ሊባል፣ ከመሀል ሀገር ወደ ደቡብና ደቡብ ምዕራብ አንዲሁም ምስራቅ የተደረጉት ወረራዎችና ዘመቻዎች ጎሳ ጎሳ ብለው የሚጠቀሱት ናቸው።

በማንኛውም አይነት እንቅስቃሴ ቢሆን፣ ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ ህዝብ ከህዝብ ጋር እጅግ ከፍተኛ በሆነ ደረጃ ተቀላቅሎአል። ወራሪ ሰራዊት ከወረረው ህዝብ ጋር አየተጋባ በዚያው ለምዶ ይቀራል እንጅ፣ ወደመጣበት እጅግም አይመለስም። ባለበት ሆኖ፣ የዘር ሀረጉን ከመጣበት አካባቢ ጋር ማጣቀስ ይቀናዋል።

በነዚህና እነዚህን በመሳሰሉ እንቅስቃሴዎች ሳቢያ፣ ህዝብ ከህዝብ አንደተቀላቀለ ሁሉ፣ ቁዋንቁዋ ከቁዋንቁዋ፣ ባህልም ከባህል ሊቀላቀል ኖርአል። በዚህም ሂደት ውስጥ ቁዋንቁዎች ተወልደዋል፣ ቁዋንቁዎችም ሞተዋል። በአከሱማዊያን ዘመን ሰፊ ክልል ያዳርስ የነበረውና ሰነ-ፅሁፋዊ ቅርፅ እንደ አማርኛ ላሉ ለዛሬዎቹ ቁዋንቁዎች መሰረት የሆነው የግዕዝ ቁዋንቁዋ ዛሬ የለም። ይህንንም ሰንል፣ በግዕዝ አፉን የፈታና በአሱም የሚታወቅ የግዕዝ ብሄረሰብ ወይም ሀብረተሰብ የትም አይገኝም ማለታችን ነው። ቁዋንቁዋውም ቢሆን በትምህርት አንጅ በልምደት አይታወቅም። ለትምህርት ሊበቃ የቻለውም ቃላቱ በመዝገብ፣ ሰርዓቱ በሰዋሰው፣ ሰነ-ፅሁፋ በገድልና በዜና መዋዕል መልክ ተመዝግቦና ተደርሶ ለትውልድ በመተላለፍ ነው። ይህም በመሆኑ ቁዋንቁዋው ተወላጅ ተናጋሪ ማህበረሰብ እንጅ፣ አንባቢና ተርጉሞሚ ምሁር ግለሰብ ዛሬም ቢሆን አላጣም።

የግዕዝ ዕድል ያላጋጠማቸው ሴሎች ቁዋንቁዎችም በዚያው ዘመንም ሆነ ከዚያ በፊት ኖረው ሊሆን ይችላል። ይሁን እንጅ፣ ፅሁፍ ለላልነበራቸው ዛሬም ሆነ ወደፊት ስለነሱ የሚታወቅ ነገር የለም። እነዚህ ቁዋንቁዎች ትንሳዔ የሌለው የዘላለም ሞት ሞተዋል። ያልተፃፈና ሰርዓቱ በወጥ ያልታወቀ ቁዋንቁዋ ተቆፍሮ ሊወጣ የሚችል ዐፅም የለውምና።

የቁዋንቁዋ ሞቱም ሆነ ልደቱ ባንድ ጀምበር የሚፈጸም አይደለም። ቀናትን ሳይሆን፤ ዘመናትን ይወስዳል። ምጡም ሆነ ጣዕና ረዥም ነው። ልደቱ የሚበሰረው በርካታ ተወላጅ ተናጋሪዎችን ሲያገኝና ጠንካራ ማህበራዊ መሰረት መያዝ ሲጀምር ሲሆን፤ መርዶው የሚነገረው ደግሞ ማህበራዊነቱ አክትሞ የመጨረሻ ግለሰብ ተናጋሪውን ሲያጣ ነው። የግዕዝ አሙቀሙዋትም ሆነ የአማርኛና የሴሎቶች ኢትዮሴጵያዊ ቁዋንቁዎች አፈጣጠር ከዚህ አጠቃላይ ሁኔታ የተሰየ አይደለም።

ከፍ ሲል አንደተጠቀሰው፤ ስሜናዊያን የሴም ወገኖች ግዛታቸውን አያስፋፋ ወደ መሀል ሀገር የመጡት ልዩ ልዩ የኩሽ፤ የአሞና የአባያዊ ቁዋንቁዎችን በሚናገር ዘማች ሰራዊትና ከግዕዝ ትንሽ ሰዩት የሚል የሴም ቁዋንቁዋ ይናገሩ በነበሩ አዝማች አማካኝነት አንደሆነ ይታመናል⁵። አዝማችና ዘማች ባቀኑት የአገው መሬት ላይ ከህዝቡ ጋር መናገር ይጀምራሉ። የተሰየ ቁዋንቁዋ ይናገር የነበረው ሰራዊትም፤ ቀስ በቀስ ያዝማችቹን ሲማዊ ቁዋንቁዋ መልመድ ይጀምራል። አጀማመሩም ቁዋንቁዋውን አንዳስ በመማር ሳይሆን፤ ከራሱ ቁዋንቁዋ ጋር አያቀላቀለና አያዋህድ በመናገር ነው። ዛሬ ታይፕ የሚሰውን የአንግሲዝኛ ቃል ወሰደን፤ ተየቦ፤ ተያቢ፤ ትየባ፤ ትይብ፤ ወዘተ፤ አያልን አማርኛ አያሰመሰልን አንደምንጠቀምበት ሁሉ፤ ሲማዊያኑ የሚናገሩትን ቃላትም ሰራዊቱ በዚህ አይነት ከራሱ ቁዋንቁዋ ጋር አያመሳሰለና አያዳቀሰ ይናገር ነበር።

ይህ በቃላት ደረጃ ሊሆን፤ በመዋቅር ደረጃ ደግሞ በግስ ይጀምር የነበረውን ያዝማችቹን ቁዋንቁዋ የራሱን ቁዋንቁዋ በማስመሰል በግስ አንዲጨርስ ያደርገው ጀመር። በዚህም ምክንያት ዛሬ አማርኛ ብቻ ሳይሆን፤ ሌሎችም ኢትዮሴጵያዊ ቁዋንቁዎች፤ ከግዕዝ በስተቀር፤ አንደ ዐረብኛና አንደ ዕብራይስጥ ካሉ በግስ ከሚጀምሩ ሌሎች የሴም ቁዋንቁዎች ሊሰዩ ችለዋል። የቃላቱ ቅርፅና የመዋቅሩ ስርዓት በዚህ አይነት ቀስ በቀስ እየተሰወጠ የመጣው ያዝማችቹ ቁዋንቁዋ፤ ከጊዜ ብዛት ሲማዊ ባህሪውን እየተወ፤ በዚያው ልክም የኩሽና የአሞ ቁዋንቁዎችን (ኩሽአሞአዊ) አየመሰሰ መጣ። ወደ አራተኛው ክፍለ ዘመን እካባቢም ባብዛኛው መልኩ ከጥንቱ የሴም ቁዋንቁዋ የተሰየ ይሆንና

⁵ ቤንደር (1983)ን አንዲሁም ታደሰ ታምራት (1972)ን ይመልከቱ። የግዛት ግለፋፋቱ እንቅስቃሴና የህዝቦች የፍልስጥ አቅጣጫ ከመሀል ወደ ዳርገ ከኢትዮጵያ ወደ ባህር ማዶ ሊሆን አንደሚችል የሚጠቁሙ ሰነ-ልሳናዊ መረጃዎች አሉ። ሆኖም ጉዳዩ አሁንም አከራካሪ ስለሆነ ከታሪክና ከቅድመ ታሪክ አንጻር በስፋትና በጥልቀት ሊታይ ይገባል። ለጊዜው ግን ነባሩንና ውጭ - ተኮር የሆነውን የአንኩላንደርፍ (1955)ን አመለካከት ለመነሻም ቢሆን መውሰድ ይቻላል። ወስጥ-ተኮር ስለሆነው ዘመናዊ አመለካከት ሀደለን (1978)፤ ሌረት (1988)፤ አንዲሁም አየላ በክሪ (1997)ን ይመልከቱ።

የተለየ ሰም ይፈልጋል። ስለዚህም ይነገርበት ከነበረው ያካባቢ ሰም በመነሳት “እግርኛ” ተብሎ መጠራት ይጀምራል⁶።

ሁኔታው ባንድ የተለየ ብሄረሰብ ሳይሆን፣ የተለያዩ ቁዋንቁዋ ይናገር በነበረ ዘግኛና አዝግኛ የተፈጠረ የሰራዊት ቁዋንቁዋ ነበር ለማለት ያስችላል። መሰረታዊ መድበሰ ቃላቱ፣ ዛሬም ቢሆን ባብዛኛው ሴማዊ ሲሆን፣ በመጠኑ ደግሞ ኩሻዊ ነው። ለዚህ እንደ ውሻ፣ ስጋ፣ ካራ፣ ውሀ፣ ሸከና፣ አኮሌ፣ አሬራ፣ ኮርቻ፣ ሰንጋ፣ ቀብድ፣ ዱላ፣ ወዘተ፣ ያሉትን ቃላት እንደ ምሳሌ መጥቀስ ይቻላል። እነዚህ በሙሉ ኩሻዊ ናቸው። እንደ ብርሌ፣ አረቄ፣ ሳሳስ፣ ዲያቆን፣ ዲያቢሉስ፣ ወዘተ፣ ያሉት ደግሞ በሀይማኖት ሳቢያ የመጡ የግሪክ ቃላት ናቸው። እንደተጠቀሱት ባሉ የኩሻ ቃላት ተጋቦት ምክንያት ዛሬ ከሌሎች የሴም ቁዋንቁዋዎች የሚለዩትን እንደ [ሸ፣ ች፣ ጅ፣ ጭ፣ ኝ] ያሉትን የሳንቃ ድምጾችና እንደ [አ፣ ፐ] ያሉትን ከግሪክ ቃላት ጋር የመጡትን የከናፍር ድምጾች ሲይዝ፣ በሌላ በኩል ደግሞ በጥንቱ የሴም ቁዋንቁዋ ውስጥ የነበሩትንና ዛሬም ቢሆን እንደ ትግርኛ ባሉ ቁዋንቁዋዎች ውስጥ የሚገኙትን እንደ [ሕ፣ ኸ፣ ዕ፣ ቸ] ያሉትን የጥርር ድምጾች ሲያጣ ችሉ-አል። ድምጾቹን ይጣ እንጅ፣ የነሱ መለያ የሆኑትን ፊደሎች በከፊል እንደያዘ ቀጥሎ-አል። በዚህም ምክንያት፣ እነዚህ ፊደሎች (ምልክቶች) በራሱ በእግርኛ ውስጥ የሚወክሉት ድምፅ ስለሌለ፣ ትርፍ ፊደሎች እየተባሉና የሰርዓተ ፅህፈቱም ችግር እየተባሉ ዘወትር ይጠቀሳሉ። ሰርዓተ ፅህፈቱ ግን በማንኛውም መሰፈርት ቢለካ ከማንኛውም ሰርዓተ ፅህፈት ቢሻል እንጅ አይብሰም፣ (ዝርዝሩን ከባዩ (1984)፣ ከባዩና እና ቴም (1989) ይመልከቱ)።

ቃላቱ ባብዛኛው ሴማዊ የሆነውን ያህል፣ ስዋሰዋዊ ሰርዓቱ ኩሻ-አሞእዊ ሲሆን ችሉ-አል። በዚህም ምክንያት፣ የብዙዎቹ ቅጣይ ምዕላዶች ቅርፅና የሀረግ እውቃቀር ሰርዓት ከሌሎች የሴም ቁዋንቁዋዎች ይልቅ፣ እንደ እርምኛ ላሉ የኩሻና እንደ ወላይትኛ ላሉ የአሞ ቁዋንቁዋዎች ይቀርባል። ለዚህ እንደ ቀብ-ኛ እና ጢኑ-ኛ ያሉትን የአርምኛ ቃላትና በዚሁ አምሳያ /-አኛ/ የሚሰውን ቅጣይ ምዕላድ እየጨመሩ የተፈጠሩትን እንደ ሀይለኛ፣ ጥፋተኛ፣ ተንኮለኛ፣ ፈረሰኛ፣ ወዘተ፣ ያሉትን ቃላት መጠቀስ ይቻላል። ይህ ለይነት የቃላት ለመሰራረት በመሰረቱ የኩሻ እንጅ የሴም ቁዋንቁዋ ባህሪ አይደለም።

ከፍ ሲል እንደተገሰፀው፣ አረፍተ ነገርን በባለቤት ጀምሮ በግስ መጨረሰም የሴም ሳይሆን፣ እንደ አርምኛና እንደ ወላይትኛ ያሉ የኩሻና የአሞ ቁዋንቁዋዎች ባህሪ ነው። በድምፁ፣ በምዕላዱና በሀረግ እውቃቀሩ ሴማዊነትን እየሰቀቀ፣ ኩሻአሞእዊነትን እየያዘ የመጣ ቁዋንቁዋ ነው። ሴማዊነቱን ከአዝግኛ፣ ኩሻአሞእዊነቱን ደግሞ ከዘማቹ ሰራዊትና ከተዘመተበት የእገው

⁶ ዝኒ ከማሁ

መቅደም

ህዝብ ይዞ የመጣ ትይዖ ቁጥንቁጥ ነው። ሲባል ይችላል። የሰራዊት ቁጥንቁጥ በመሆኑም ከሰራዊቱ ጋር መዝመት የጀመረው በዚያው ዘመን ነው። ለግሰት ይቻላል።

በአከሱምም ሆነ በተከታዩ የዛጉዌ ዘመን የቤተ መንግሥት ቁጥንቁጥ ግዕዝ ነበር። ይሁን እንጅ፣ በተለይ በዛጉዌ ዘመን ቤተ መንግሥት እንደ ጥንቱ ግዕዝ ሲጠቀም፣ ሰራዊቱና ህዝቡ አግርኛን ከአገውኛ ጋር ሻጊያ፣ ግሰትም ገን ሰገን፣ ደጠቀም ነበር። የሁዋላ ሁዋላ ገን አገዎች በመካከላቸው በነበረው የሰልጣን ሽኩቻ ላይ፣ አግርኛ ከልሳነ ሰራዊትነት ወደ ልሳነ ንጉስነት ሲሸጋገር እንደቻለ ይነገራል። ይኸውም በንጉስ ላሊበላ ዘመን አካባቢ ሲሆን፣ ምክንያቱ ደግሞ አግርኛ ተናጋሪ የነበረውን ሰራዊት ድጋፍ ላለግጣት ሲባል እንደሆነ የሚገልፅ አፈ ታሪክ አለ።

ይህ ባንድ በኩል የሚሰጥ አስተያየት ሲሆን፣ በሌላ በኩል ደግሞ ቁጥንቁጥው በርግጥ ልሳነ ንጉስ የሆነው የዛጉዌ ዘመን አክትም፣ ሰልጣን ወደ ሸዋ ሲሸገርና የሰሉሞናዊያኑ ሰርወ መንግሥት እንደገና በ1272 ሲጀመር እንደሆነ የሚጠቅሰ ፅሁፋዊ ግሰረጃ አለ። ይህም በፃፂ ይኩና አምላክ ዘመን መንግሥት ነው።

በላሊበላም ይሁን በይኩና አምላክ ዘመን ቁጥንቁጥው ልሳነ ንጉስ ይባል እንጅ፣ እንደ ግዕዝ ልሳነ ፅሁፍ አልነበረም። ለዚህ የበቃው በ14ኛው ክፍለ ዘመን እንደሆነ የሚጠቅሱ ግሰረጃዎች አሉ። ለፅሁፍ የበቃውም የግዕዝን ፊደል በቀጥታ በመውረስና በግሻሻል ነው። ቀደም ሲል ሰጠቀሰናቸው ከኩሽ ቁጥንቁጥዎች ላገኛቸው ድምፃች ምልክት የሆኑትንና፣ ዛሬ አንዳንድ ጊዜ አረቢ፣ አንዳንድ ጊዜ ደግሞ ዲቃላ አየተባሉ የሚጠሩትን እንደ [ሸ፣ ች፣ ቂ፣ ወዘተ] ያሉትን ፊደሎች ሲፈጥር፣ በግዕዝ የጉርርና የጥብት ድምፃች ምልክት የነበሩትን ፊደሎች በሙሉ ለወሰድ ችሉአል። እነዚህም ዛሬ ትርፍ ፊደል የሚባሉትና የሰርዓተ ፅሁፈታችንም ችግር አየተባሉ የሚጠቀሱት እንደ [ዕ፣ ፅ፣ ሐ፣ ገ፣ ሥ] ያሉት ፊደሎች ናቸው። እነዚህን ፊደሎች አሰወግደና ሌሎችንም ግሻሻያዎች አድርጎ የፊደሉን ቁጥር መቀነስና ሰርዓቱንም የበለጠ ቀላል ግድረግ ይቻል ነበር። ይሁን እንጅ፣ ፊደሉ ተራ የፀሀፊት ምልክት ወይም መላሪያ ብቻ ሳይሆን፣ ታሪካዊና ባህላዊ አሌት ያለው ብሄራዊ ቅርስ ስለሆነ፣ በዚህ በኩል ለደረግ የሚታሰብ የግሻሻያ ርምጃ ሁሉ በተላሉ ተገባራዊ ላይሆን ይችላል። በተለይም ከጥንት ጀምሮ፣ ፊደሉን አስቀጥሎ፣ ቅኔውን ከነዜግው አስተምራ፣ ህይግናቴን፣ ፍልስፍናውን፣ ዓለግዊውንም ሆነ መንፈሳዊውን ታሪካችንን መዝገብ ያቀየቸውና ቅርስ ጠባቂ የሆነችው ቤተ ክህነት በዚህ በኩል የጠነከረ አቁጥም አላት።

¹ ዝኒ ከግሁ
² ሰዕድንት ገብረ አምላክ (1947)ን ይመልከቱ።

ልሳነ ንጉስ ብሉጽ ልሳነ ፅሁፍ ከሆነበት ጊዜ ጀምሮ፤ በትረ መንግስቱ የትም ይሂድ የት፤ ዙፋኑ ላይ ግንም ይቀመጥ ግን፤ ቁጥንቁጥው የህዝብ ብቻ ሳይሆን፤ የመንግስትም ቁጥንቁጥ እንደሆነ ሊቀጥል ችሎአል። በዚህም ምክንያት መንግስት በዘመተበት ሁሉ ሊዘምት፤ ባለሲሳ መንግስት የነበረችው ቤተ ክህነትም በደረሰችበት ደብር ሁሉ ሊደርስና ፈደሉም ሊቀጠር ችሎአል። በሁጥላም ዘመናዊ ትምህርት ሲስፋፋ፤ መጀመሪያ የትምህርት፤ በሁጥላ ደግሞ በተወሰነ ደረጃ የግስተግሪያም ቁጥንቁጥ ሊሆንና፤ የበለጠ ስፋት ያሰው ክልል ሊያገናኝና የተለያዩ ቁጥንቁጥ የግንኙ ሊገኝ ሁሉ ሊያነጋገር ችሎአል። ባጭሩ ልሳነ ብሄር ለመሆን በቅተአል።

በመልክዓ ምድራዊ ስርጭቱ ብቻ ሳይሆን፤ ከፍ ሲል እንደተገለጸው፤ በሰነ-ልሳናዊ ትርጫና ይዘቱም ብሄራዊ ባህሪ ያሰው ቁጥንቁጥ ነው። ለግደ ብቻ ሳይሆን፤ ክሊሎች የሲም ቁጥንቁጥዎች የበለጠ ኩሽእጥእዊ በመሆኑ፤ የሁሉንም የቁጥንቁጥ ዘርፎች ባህሪያት አካቶ ሊይዝ ችሎአል። ስዚህ ነው፤ አግርኛ ክሊሎች ቁጥንቁጥዎች የበለጠ ብሄራዊ ባህሪ ያለው ቁጥንቁጥ ነው የምንለው። በመሆኑም በእኔ ግምት በዚህ መፅሀፍ ውስጥ ለግላየት የምጥክረው ባህሪ የአግርኛ ብቻ ሳይሆን፤ የብዙዎቹ የኩሽና የእጥ ቁጥንቁጥችም ጭምር ነው። ከዘርዘር ጉዳዮች በመለስ፤ የአግርኛ ብቻ ሳይሆን፤ በጥቅሉ የኢትዮጵያ ቁጥንቁጥዎች ሰዋሰው ሊባል የግችል መፅሀፍ ይመስለኛል። ይህን በግመልከትም ሪቻርድ ሂይዎርድ የተባሉ የኢትዮጵያ ቁጥንቁጥዎች ሊቅ እንዲህ ያላሉ፡

...I have for some time been engaged in compiling a Gamo-English-Amharic dictionary. Time and again, I have been impressed by the general lack of difficulty in finding exact relation equivalents in Amharic for Gamo lexemes; this facility has certainly not been in evidence in trying to find appropriate English glosses. Earlier, when working with Enid Parker on Qafar lexicography, I have received the same overall impression of how much simpler it would have been to find Amharic equivalents than English ones. (1991:143)

ይህ እንግዲህ አግርኛ እንደ ጋሞኛ እና እንደ አፋርኛ ካሉ ቁጥንቁጥዎች ጋር በፅንሰ ሀሳብ አገላለፅ ደረጃ ምን ያህል ተመሳሳይ እንደሆነ የግያሳይ ሊሆን፤ በሰዋሰው ደረጃ ደግሞ እንደ እርምኛ ካሉ የኩሽ ቁጥንቁጥዎች ጋር ያሰውን ተመሳሳይነት አስመልክተው ሁለት የሰነ-ልሳነ ተሰጥፆ የነበራቸው አንግሊዛዊያን ኮዛሬ ሰግኒያ ዓመት በፊት በጥፋት የእርም ሰዋሰው መፅሀፍ ውስጥ እንዲህ ይላሉ፡፡

Considering that this grammar could be translated almost literally into Amharic, it is not surprising that they talk it well. The constant intercourse between Semitic and Hamitic elements in Abyssinia is naturally reflected in the Amharic and Oromifa languages and a comparative study of the two would be most profitable, though it is beyond the scope of this book. At the same time knowledge of Amharic is of the greatest use in learning Oromo, and in enabling one to grasp the delicacy of its verbal formation and other idioms. (Hodson, A.A., and Walker, C.H. 1922:8)

አሁን በቅርቡም፣ በኢትዮጵያ የሴም ቁዋንቁዋዎች ላይ ከፍተኛ ምርምር የሚያካሂዱት ፐርፌሰር አልጋ ካፒልዩክ፣ የቁዋንቁዋዎቹን ተመሳሳይነት አለመልከተው የሚከተለውን ፅሁፍ፡፡

Whereas the vocabulary and the phonological and morphological features of the modern languages vary considerably, their syntax is almost identical, and this is in addition to the similarity in word order. A text in Tigrinya can be translated correctly into Amharic or Gurage, and vice versa, by changing only the lexemes and maintaining the same constructions and idiomatic expressions. (Kapeliuk, 1989:6)

ይህ አባባል ምን ያህል ውነት እንደሆነ፣ ፍርዱን ይህን መፅሀፍ ከራሳቸው ቁዋንቁዋ ጋር እያገናኙበት ለሚያነቡ ኢትዮጵያዊያን ሁሉ እተዋሉ፡፡ በእኔ እምነት ገን ኢትዮጵያዊያንን ከሌሎች የቅርብም ሆነ የሩቅ ህዝቦች ለይተ አንድ የሚያደርጋቸው ስነ-ልቦናዊ ብቻ ሳይሆን፣ ባህላዊና የእሱ ነፃብራቅ የሆነው ስነ-ልቦናዊ ባህሪም ጭምር ይመስለኛል፡፡ ተረፋቻችን፣ ምሳሌያዊና ፈላግዊ እነጋገሮቻችን፣ እንቅጥሎችና እንካብላንትያው ሁሉ የቅርብ አንድ የይዘት ልዩነት ያለው አይመስልም፡፡ የጠጣና የቀበር ብልጥነት፣ የጅብ ሆኖምነትና የአንበባ አስፈሪነት ባንድ ብሄረሰብ ተረት ውስጥ ብቻ የሚታይ ክስተት ነው ለግለት የሚቻል አይመስልም፡፡ ርግጥ፣ ነገሩ ሰፊ ያለ ገፅፈራዊ የሰነ-ቃልና የባህል ጥናት የሚሻ ጉዳይ ነው፡፡

መግቢያ

በመቅደሙ ላይ ለማሳየት እንደሞከርነው፣ እግርኛ ብሄራዊ ቅርፅና ይዘት ያለው ቁጥንቁጥ ነው። ክልላዊ ሰራተኛ ማህበራዊ መሰረቱ ጠንካራ ነው። ለነ-ፅሁፋዊ ሁብተም ቢሆን ተመሳሳይ ባህሪ የሚታይበት ነው። የእንድን ብሄረሰብ ታሪክና ለነ-ፅሁፍ ብቻ የሚደሰስ ሳይሆን፣ የመላውን ህዝብ ህይወት ለመዳሰስ የሚሞከር ነው። ከእነዚህ ሁኔታዎች ስንነሳ፣ ቁጥንቁጡ የጋራ እንጅ የእንድ ብሄረሰብ ገላጭ መሳሪያና መለያ ነው ለማለት ያስችገራል። ውልደቱና እስተዳደጉም የሚያመሰክተው ይህንን ሀቅ ነው። በሀዘቦች እንጅ ባንድ ህዝብ ብቻ የተፈጠረ የእንድ ህዝብ ልሳንና የገላ መለያ እይደለም።

ይህን የጋራ መሳሪያ ደግሞ ለሰርዓቱ ግወቅ ብሄራዊ ጠቀሚታውን የሰለጠ ቀና ያደርገዋል። ስለዚህም ቀደም ካለው ጊዜ ጀምሮ በየትምህርት ቤቱ በትምህርትነት ሲሰጥና ወደ ሁዋላም ለእንደኛ ደረጃ ትምህርት ግስተግሪያ ሆኖ ሲያገለገል ቆይቶአል። ሃራም ቢሆን ከሞላ ነገል በዚሁ ደረጃ እንደተጠሰ ነው። ትምህርቱ እንዳንድ ጊዜ ለሰርዓት፣ ግለትም በሰሞሰው፣ እንዳንድ ጊዜ ደግሞ በከሀሎት፣ ግለትም ባጠቃቀም ችሎታ ላይ ሲያተኩር ኖሮአል። ግላግው በግልፅ ምን እንደነበርና ምን ያህልም እንደተሳካ በርግጥ ለመናገር ያስችገራል። የግያስቸግር ነገር ቢኖር፣ እብዛኛው ህዝብ በትምህርት ቤት ውስጥም ይሁን ከዚያ ውጭ፣ ከቁጥንቁጡ ጋር ስለሚተዋወቅና በአሉም ቢያንስ በአደባባይ እዘውትር ስለሚጠቀም፣ በንግግር ደረጃ ላሳ ክልጻ ለሆን መቻሉ ነው።

እብዛኛው ህዝብ የራሱን ቁጥንቁጥ፣ ያገራባቹን ህዝብ ቁጥንቁጥና እግርኛን ስለሚናገር ላሳ ፋልባ ነው። እንደ ስሜን ግሌ ያሉ ንዑስን ብሄረሰቦች ለዚህ ምሳሌ ናቸው። ከግሌኛ ሌላ እርምጃንና እግርኛን ስለሚናገሩ ላሳን ሳልስ ናቸው። እርምጃዎቹ ደግሞ እርምጃንና እግርኛን ስለሚናገሩ ላሳን ክልጻ ናቸው። የፅቁግ እገዳችም እንደዚህ የራሳቸውን ቁጥንቁጥ ሆሞግንጋን፣ የጎረቤታቸውን ቁጥንቁጥ ትግርኛን፣ ከዚያም አልፎ እግርኛን ይናገራሉ። ትግራዮች ደግሞ የራሳቸውን ቁጥንቁጥና እግርኛን ስለሚናገሩ ላሳን ክልጻ ናቸው። በዚህ አያያዝ ላሳ ምህድ የሆነው እግራው ብቻ ነው። እሱም ቢሆን ወደ ደቡብ ያለው እርምጃን፣ ወደ ስሜን ያለው ደግሞ ትግርኛን ስለሚናገር በመጠኑም ቢሆን ላሳን ክልጻ ነው። ሁኔታው ሀገሪቱ ቢያንስ ላሳን ክልጻ እንደሆነች ያሳያል። ለዚህም ምክንያቱ የእግርኛው ብሄራዊነት ነው፤ ቀደም ሲል እንደተገለፀው ቁጥንቁጡ ያልደረሰበት ክልል የለም። ርግጥ፣ የላሳን ክልጻነቱ ደረጃ ከመሀል እስከ ዳር እኩል እይደለም። ከመሀል በራትን ቁጥር መጠኑ እያንሰ ይሄዳል። የምናገኘው ተናጋሪ ችሎታም እንደዚሁ።

1 ይህን ጉዳይ በተመለከተ ባዩ (1984)ን ይመልከቱ።

ቀደም ባለው ዘመን ይሰጥ የነበረው ትምህርት የሰዋሰው፣ የድርሰትና የንባብ ነበር። እንዲህ ወደ ሁዋላ ገን አትኩርቱ በክህሉት ላይ እየሆነ ሰለመጣ፣ የሰዋሰው ድርሻ ሊመናመን ችሎአል። በዚህም ምክንያት በታላላቆቹ የትምህርት ተቆጥጥት ሳይቀር፣ ዛሬ ባለቤትንና አንቀጽን የሚለይ ተግራ ለማግኘት እያስቸገረ ነው። ርግጥ ነው፣ ክህሉት እንዲና ምናልባትም ጥንኛው የቆጥንቆጥ አጠቃቀም ትምህርት ዘርፍ ነው ሊባል ይችላል። ይሁን እንጅ፣ በዚህም በኩል ቢሆን ተግራዎቻችን የሚደርሱበት ደረጃ ከፍተኛ ነው ለማለት በፍፁም አያስደፍርም። ሁለተኛ ደረጃን የወረሰ ተግራ፣ ዛሬ ጥሩ የሰራ ግመልክቻ ቀርቶ፣ ተራ ደብዳቤ እንኩዋ በወጥ ለመገናኛ እየተሳነው መጥቶአል። ከሁለት ያጣ ጎመን እየሆነ ነው፣ ከሰርዓቱም ሆነ ከክህሉቱ የለበትም።

በግንኛውም የሰነ ልሳን ባለሙያ እምነት ከግንኛውም የክህሉት ትምህርት በሰተጀርባ ግንኛውም የቆጥንቆጥ ተግራ ሊገነዘበው የሚገባ ጥልቅና ረቂቅ የሆነ ዕውቀት አለ። ይኸውም ከፍ ሲል የተጠቀሰውና የቆጥንቆጥው ስርዓት ወይም ሰዋሰው በመባል የሚታወቀው ክፍል ነው። ይህ ትምህርት የአንድን ቆጥንቆጥ ስርዓት ከድምፅ አሰካኪ እስከ ሀረግ አመሰራረቱ ድረስ የሚያሳይ ሳይንስ ነው። ይዘቱ የሰርዓት ነው። ስለዚህም ከአጠቃቀም ይለያል። ጥንኛ ዓላማው በተጥታ የመገናኛ፣ የግንባብ፣ የመናገርና የመረዳት ችሎታን ግንባር ሳይሆን፣ በሚነበበውም ሆነ በሚነገረው ቃል፣ ሀረግ፣ አረፍተ ነገርና ድርሰት ጀርባ የሚገኘውን ረቂቅ ስርዓት ደረጃ በደረጃ ለተግራው ግሳዩት ነው። ይህን በግድረግ ተግራውን በክህሉት ትምህርት ውስጥ ትክክል ወይም ስህተት፣ መደበኛ ወይም ኢመደበኛ እየተባለ የሚነገረውን አባባል፣ ለምን ትክክል ወይም ስህተት፣ ለምን መደበኛ ወይም ኢመደበኛ እንደሆነ ከሰርዓቱ አንጻር እንዲገነዘብ ግብቻል ነው። በትክክል መጠቀምን ብቻ ሳይሆን፣ ትክክለኛነትን ራሱን መግለፅና በዚያ ችሎታም መሰረት ትክክለኛ የሚባለውን አጠቃቀም መረዳትና መተግበር ነው።

ትምህርት የተመሰ ቀርቶ፣ ግንኛውም ጤነኛ ሰው ቢሆን የአንድን አረፍተ ነገር ትክክለኛነት ወይም ስህተትነት የግወቅ ችሎታ አለው። ሰዎች ለአንዱን ፊደል ያልቆጠረ መንዜ ጠርተን፣

አኔ ራሴን አዋረደው፤

ብንጋላትና፣ አባባሉ ትክክለኛ አግርኛ መሆኑን ወይም አለመሆኑን ብንጠይቀው፣ ያለምንም ግወላወል አባባሉ ትክክለኛ እንዳልሆነ ይነገረናል። ከዚያም አልር፤

አኔ ራሴን አዋረድኩት፤

ነው የግብረው ብሉ፣ ትክክለኛውን እባባ ሊነገረን ይችላል። ይኸኛው እባባ ለምን ትክክል እንደሆነ፣ ላይኛው ለምን ትክክል እንዳልሆነ ብንጠይቀው ግን፣ “አይባልም!” ከግለት በስተቀር ምክንያቱን ሊነገረን ከተ ለይቻልም። “አይባልም!” ከግለት አልፎ ለምን እንደግብረው ወይም እንደግብረው ሊነገረን የግብረው፣ የቆየንቆየውን ስርዓት በወጥ ሊገነዘብ ብቻ ነው። ቆየንቆየን ሙናገር ሙቻልና የግሪካሩትን ቆየንቆየ ስርዓት በውል ሙገንዘብ የተለያዩ ችሎታዎች ናቸው። ሙናገር ሙቻል ባሙዳኝ ግህበራዊ ሊሆን፣ ስርዓትን ሙገንዘብ ግን ሰነ-ልሳናዊ ነው። ይህም ሰዋሰው የምንለውን ትምህርት ያካትታል።

እንግዲህ እንዲሁ የሰዋሰው ትምህርት ዓላማ የአንድን ቆየንቆየ ስርዓት ግላዮትና የንግግርም ሆነ የዕሁፍ ክህሎት ከዚህ ስርዓት ጋር ምን ዓይነት ቁርኝት እንዳለው ግላዮት ነው። የትክክለኛ አጠቃቀም፣ ግለትም የክህሎት ሙሉኪያ በሙሰረቱ ስርዓት ነው። ከዚህ ካለፈ፣ ከላይ እንደተገለጸው፣ ግህበራዊ ብሎም ባህላዊ ነው። በዚህም ምክንያት አንድ ግህበረሰቡ ሙዋትር፣ አካባቢና ባህል፣ አጠቃቀሙም ሊለያይ ይችላል። በአንዱ አካባቢ ትክክለኛ የግብረው፣ በሌላ አካባቢ እንደ ስህተት ሊታይ ወይም እንደ ነውር ሊቆጠር ይችላል። ፍርዱ አንደደለሰተግራው ዳሪ እና የግል ችሎታ ይለያያል፤ በተለይ የቆየንቆየው የመደበኛነት ደረጃ ዝትተኛ ከሆነ። በየብሄረሰቡ ቆየንቆየ በግሪካው ትምህርት ላይ የግብረው ችግር በከፊል ከዚህ የሙኔዉ ነው። በከፊል ደግሞ የስርዓቱን ትምህርት የግያስተምር የሰለጠነ ሙምህር፣ በወጥ የተሰናዳ ሰዋሰውና የንባብ ሙምህርት አለመኖር ነው። እንደነዚህ ያሉትን ችግሮች በወጥ እየተረዱና አስፈላጊውን ዝግጅት እያደረጉ ተግራውን ጥሩ የቆየንቆየ ተጠቃሚና በሙጠኑም ቢሆን አሰላሳይ እና ተመራግሪ እንዲሆን ግብቻ ለጅግ አስፈላጊ ነው።

ሌላው የሰዋሰው ትምህርት ዓላማ ደግሞ ከዘመናችን አባይ የሰነ-ልሳን ጥያቄ ጋር የተያያዘ ነው። ይኸውም የሰው ልጅ የእፍ ሙፍቻ ቆየንቆየውን የግሪካው ለንደት ነው? የግል ሊሆን፣ ሙሰረቱም ግንኛውም ጤነኛ ሆን፣ ወሩ ምንም ደሁን ምን፣ ትውልዱ የትም ደሁን የት፣ ግንም ሰው ስራዮ ብሉ ላያስተምራው የተወለደበትን ህብረተሰብ ቆየንቆየ ከአምስት እስከ ስድስት አመት በግደበልጥ ጊዜ ውስጥ በግንባ ሊያውቅ ሙቻሉ ነው። ቻይና ውስጥ የተወለደ አግራና እዲስ አጠቃ ውስጥ የተወለደ ቻይናዊ ሆንን የተወለዱበትን ህብረተሰብ ቆየንቆየ ለግደት የግደስድባቸው ጊዜ ባግካይ እኩል ነው። በሁለቱ ሙከካ ለአዕምሮ የሙብሰል ልዩነት ምናልባት ቢኖርም እንኩዋ፣ በዚህ ምክንያት ቆየንቆየን በግደት ረገድ ምንም ልዩነት አይታይም። ጥጥም ሆነ ቁልሁ እኩል ያውቁታል፣ እኩልም ሀላባቸውን ይገልጻሉታል። በሁለቱ ሙከካ የግሪካው ልዩነት በግንባውት ሀላብ ከብደትና ትላት ላይ ነው። ይህም ከአዕምሮ ብሰለት ልዩነት የሙግ ሊሆን ይችላል። የቆየንቆየ ዕውቀታቸውንና አስተዋዕታቸውን በተመለከተ ግን ልዩነት የለም። ሌላው ተርቶ ቆየንቆየውን

የሚያውቁበት ሂደት፣ ደረጃና ጊዜ ተመሳሳይ ነው። በምን ጀምረው በምን እንደሚጨርሱና መቸ ጀምረው መቸ እንደሚጨርሱም ከሞላ ጎደል ሊታወቅ ተችሎአል። ለምሳሌ፡ በድምፅ ደረጃ ያለውን ሂደት ብንመለከት፣ አንድ ህገ “አፕሮፕሪቴት” ግለት የሚችለው “ፕሮፕሪቴት” ግለት ከቻለ በሁሉም ሁኔታዎች፣ ከዚህ ላይ የሚነሳው ጥያቄ ከፍ ሲል እንደተገለፀው፣ ይህ እንደት ሊሆን ቻለ? የሚል ነው።

ይህን በተመለከተ ሁለት መላምታዊ መልሶች ሲሰነዘሩ ቆይተዋል። አንደኛው የህጻናት አንገል እንደ ገፁ ወረቀት ከምንም ነገር የፀዳ በመሆኑ፣ ግንኙነትም ጤነኛ ህገ የሚነገረውን ነገር ሁሉ ተሉ የመቀበል ችሎታ አለው። ከህፍረትም ሆነ ከይሉኝታ ነፃ ለሰህን፣ የሚሰማውን ነገር ሁሉ እያስመለለ የመድገም እድሉ የሰፋ በመሆኑ፣ ቁጥንቁቅውን በቀላሉ ለመልመድ ያስችለዋል፤ የሚል ነው። ይህ መላምት አለማመዱን በአመዛኙ ግህበራዊ ያደርገዋል። ይህም ህገ፣ የተወለደበት ግህበረሰብ የሚነገረውን ብቻ እየሰማ አስመስሎ በመድገም ቁጥንቁቅን ይለምዳል የሚል ነው። ለጋ አዕምሮውም ይህን ለማድረግ ዝግጁ ለሆነ ልምድተን ፈጣን ያደርገዋል።

በሌላ በኩል ደግሞ የመጀመሪያ ቁጥንቁቅ ዕውቀት ከላይ እንደተገለፀው ግህበራዊ ብቻ ሳይሆን አዕምሮአዊም ነው፤ የሚል ነው። ግህበራዊ ብቻ ቢሆን ኖሮ፣ ዕውቀቱ ከግህበረሰቡ በሚገኘው ግንኙነት ብቻ ይወሰን ነበር። የህጻናትን ንግግር ለናይ ግን ህብረተሰቡን በመለግት ከሚያገኙት ያለፈ ነው። ለምሳሌ፡ የእኔ መንታ ልጆች ርለበርሳቸው ሲነጋገሩም ሆነ ከኔ ጋር ሲያወሩ፣ “ጠቅላይ ጥፍት ነው፣ ብርቱካን ነብርአል፣ አንዲት ልጅት፣ ከእንደገና²፣ አልቀጥጥ ለግለትም አልቆጥም፣ ወዘተ፣ ወዘተ” ይሉ ነበር። ዐቢተሰብም ሆነ በህብረተሰብ ደረጃ እንደነዚህ ያሉ አባባሎች እይሰሙም። ልጆቹ ታዲያ ከየት ሰጡትና ሲጠቀሙባቸው ቻሉ?

ሁለተኛም ቁጥንቁቅ የሚሰሙትን ነገር በመደጋገም ብቻ የሚታወቅ ቢሆን ኖሮ፣ ብዙ እየተናገሩ ብዙ ጊዜ በግስደገም የግወቂያ ጊዜውን ግሳጦር ይቻል ነበር። ብላህ ህገናትም በአጭር ጊዜ አውቀው በወረሰ ነበር። ህገናት ግን ምንም ያህል ቢነገራቸውና እየደጋገሙ እንዲሰሙ ቢደረጉ፣ የግወቂያ ጊዜውን ግሳጦር አይችሉም። እንዲያውም አንዳንዱን አንዲደገሙት የሚነገራቸውን ነገር በትክክል አንዳልደገሙት ሲረዱ፣ ከናካቴው ያኮርተና ንግግር ያቆግሱ። ይህ የሚያመለክተው የሚነገራቸውን ሁሉ በትክክል ለመድገም የሚችሉት ወላጅ በሚረዱት ፍጥነትና መጠን ሳይሆን፣ አካላዊና አዕምሮአዊ በሆነ የብቃት ደረጃ ልክ ነው። የብቃት ደረጃቸው ያልደረሰበትን ነገር በሉ በሉባቸው አይሉም።

² በነገራችን ላይ፣ ከእንደገና ግለት መደበኛ ለግርኛ እየሆነ ነው። ብዙ የእዳሰ አባባ ወጣቶች ሲጠቀሙበት ይሰማል። እንደነዚህ ያሉ አባባሎች የቁጥንቁቅ ልውጦት ምልክት ናቸው።

ለምሳሌ [ፕ] ማለት የማይችል ልጅ፣ [ጵ] ለማለት አይችልም። [ጵ] ማለት የሚችል ልጅ ግን [ፕ] ማለት ይችላል። እንደነዚህ ያሉ ድምፆች የሚገኙባቸውን ቃላት ትርጉም የማወቅ ሂደትም እንደዚሁ ቃላትን በመደጋገም ብቻ የሚወሰን አይደለም፤ አጠቃላይ የአገልግሎትና የአንደበት አካላትን ድምፅ የመፍጠር ብቃት ይጠይቃል።

ሌላው ከዚህ ጋር አየተያያዘ የሚነሳው ጉዳይ ህፃናት ከወላጆች ወይም ከአሳዳጊዎች እንዲሁም ከአጠቃላይ ማህበረሰብ የሚሰሙት የቁዋንቁዋ አይነት ነው። ቁዋንቁዋው የፅሁፍ ሳይሆን የንግግር ነው። የንግግር ቁዋንቁዋ ደግሞ ዝብርቅርቃም ነው። በፅሁፍ እንደሚቀርበው የተሰተካከለ አረፍተ ነገር ሳይሆን፣ በተለያዩ ምክንያት በሚፈጠሩ ስህተቶች የተሞላና የተቆራረጠ ነው። አቀራረብም ለህፃናት እንደሚሆን አየተደረገ ሳይሆን፣ ተናጋሪው እንደሚፈልገው እየሆነ ነው። በዚህ አይነትና ሁኔታ የሚሰሙትን ቁዋንቁዋ ነው። ህፃናት በአምስትና በስድስት እመት ጊዜ ውስጥ የሚሰምዱት። እነዚህን ሁኔታዎች ይዘን ሰንሳ፣ ቁዋንቁዋ የሚለመደው የሚሰሙትን በመደጋገም ነው የሚሰው አካሄድ ትክክል አይመስልም።

ይህ ካልሆነ፣ ሊሆን የሚችለው ማንኛውም ሰው በተፈጠረው ቁዋንቁዋን ባጭር ጊዜ ውስጥ እንዲያውቅ የሚያስችለው አገልግሎት ችሎታ አለው፤ ብሎ መነሳት ነው። ይህ ችሎታ በማንኛውም ጤነኛ ሰው አንጎል ውስጥ የሚገኝ ሲሆን፣ ተግባሩም ቁዋንቁዋን በአጭር ጊዜ ማሳወቅ ብቻ ነው። ችሎታው የሚገኝበት ያንጎል ከፍል ጉዳት ሲደርስበት ቁዋንቁዋን ማወቅ አይቻልም፤ ያወቁት ቁዋንቁዋም እንደ ጉዳቱ ደረጃ በሙሉ ወይም በከፊል ሊጠፋ እለበስዚያም ሊቃወስ ይችላል። ማዳመጥ አየቻሉ፣ መናገር ያቅታል። መናገር እየቻሉ፣ የሚናገሩትን ነገር ትርጉም ማዘበራረቅ ይከስታል። እንደነዚህ ያሉ ሁኔታዎች ቁዋንቁዋ ውነትም አገልግሎት እንደሆነ በቂ ምልክት ናቸው።

የዚህ አገልግሎት ችሎታ ቅርፅና ይዘት ምን እንደሆነና አሰራሩም እንደት እንደሆነ ለማወቅ የሚደረገው ጥናት መነሻ የተለያዩ ቁዋንቁዎች ስርዓት ወይም ሰዋሰው የምንለው ነው። ይህን ስርዓት በማየትና ሁለንተናዊ የሆኑ ባህሪያትን እያነጠሩ በማውጣት በየቁዋንቁዋውም እንደት እንደሚከሰቱ በመገንዘብ ወደ ጥያቄው መልስ መረማመጃ የሚሆኑ ነገሮችን መገንዘብ ይቻላል የሚል እምነት አለ። የሰዋሰው ትምህርት የምንለውም ይኸው የእያንዳንዱ ቁዋንቁዋ ስርዓት ነው። ከዚህ እኩዋያ ሲታሰብ፣ የሰዋሰው ትምህርት ሁለት ፈርጅ አንዳለው መረዳት ይቻላል። እንደኛው ከሰው አገልግሎት ባህሪ ማለትም ከጥበብ ነገር ጋር የተገናኘ ሲሆን፣ ሌላው ፈርጅ ደግሞ ከነቢብ ነገር ጋር የተገናኘ ነው። የመጀመሪያው ከማሰብና ከማወቅ፣ ሁለተኛው ያሰቡትንና ያወቁትን ነገር ከሙተንፈስ ማለትም ከመናገር ጋር የተያያዘ ሰብዓዊ ባህሪ ነው። ይህም ባብላኛው ግህበራዊ ነው። ያሰቡትን ለመናገር እድሜዎ መኖር አለበት። በአካል ወይም በጭንቀት።

በዚህ ረገድ በመቅደሙ ላይ እንደተገለጸው፣ ቁዋንቁዋ ማህበራዊ አገልግሎትና መሰረት ያለውን ያህል፣ አዕምሮአዊ ተፈጥሮም እንዳለው ለመረዳት ይቻላል። ማህበራዊ አገልግሎቱን ከማህበራዊ ተራክቦና ከመደበኛ የክህሎት ትምህርት ማግኘት ይቻላል። ማንኛውም ወላጅ “ባሰጌ! እንደዚህ አይባልም፣ ነውር ነው!” አያሉ ልጁን ሲቆጣና ሰርዓት እንዲይዝ ሲያደርግ፣ የሚያስተምረው ማህበራዊነትን ብቻ ሳይሆን፣ የዚሁ መግለጫ የሆነውን የቁዋንቁዋውን መደበኛ አጠቃቀም ጭምር ነው። በትምህርት ቤት የሚሰጠውና መደበኛ የቁዋንቁዋ ትምህርት የሚባለውም በመሰረቱ የዚሁ ተከታይ ነው። ልዩነቱ የአደረጃጀት፣ የአቀራረብና የምዘና ነው።

በዚህ አይነት ባጠቃቀም፣ ማለትም በክህሎት ትምህርት አማካኝነት የቁዋንቁዋን አዕምሮአዊነት በውል ማሳየት አይቻልም። ይህን ማድረግ የሚችለው፣ በትምህርትነት የሚሰጥን ቁዋንቁዋ ሰርዓት ራሱን በቻሉ መርህ ግብር፣ በራሱ ዘዴና ዓላማ መሰረት በወጡ በሰለጠነ መምህር በማስተማር ነው። ይህ የሰርዓት ትምህርት ለክህሎቱ ትምህርት አጋር ሊሆንም፣ ላይሆንም ይችላል። ይህን የሚወሰነው ክህሎቱን የሚያስተምረው ባሰሙያ ነው። ለዚያውም ከለጅ-ዘጅ ጋር ብቻ ሳይሆን፣ ከሰነ-አዕምሮና ከሰነ-ልሳን ጋር ትውውቅ ያለው ከሆነ ነው።

ባጠቃላይ ግን የቁዋንቁዋን ትምህርት በሚመለከት አንድ ነገር ያስጥርጥር መናገር ይቻላል። ይኸውም የአንድን ቁዋንቁዋ አጠቃቀም ብቻ ካወቀ ተማሪ ይልቅ፣ አጠቃቀሙን፣ ማለትም ክህሎቱን ከነሰርዓቱ የተገነዘበ ተማሪ የተሻለ ክህሎትና ሰነ-ልሳናዊ ዕውቀት ያለው መሆኑ ነው። ይህ ዕውቀትም ከቁዋንቁዋው አልፎ፣ ከቁዋንቁዋው ጋር ተያያዥነት ካላቸው አንደ ላይኮሎጅ፣ ሶሲዮሎጅና ፍልሰፍና ካሉ የትምህርት ዘርፎች ጋር ተማሪው በቀላሉ እንዲተዋወቅ ይረዳዋል። ቁዋንቁዋ አዕምሮአዊ እንደሆነ ሁሉ ማህበራዊ ብሉም ባህላዊ ነው። በዚህ መልኩ ቁዋንቁዋ ባህልም የባህል መግለጫም ነው።

የቁዋንቁዋውን አጠቃቀም ከነሰርዓቱ የሚያውቅ ሰው መኪና እነዳድንና የመኪና አካላትን አሰራር እንደሚያውቅ መካኒክ ሾፊር የሚቆጠር ነው። እንዲህ አይነቱ ሾፊር ደግሞ የትራፊክን ህግ ጠብቆ እንዲያሸከረከር ከሰለጠነ ሾፊር የበለጠ የመኪና ሰርዓትና ያነዳድ፣ ማለትም ያጠቃቀም ችሎታ ይኖረዋል። ስለዚህም ከተራ አሽከርካሪ ጋር አይመደብም። ሊመደብም አይገባም።

ከዚህ ሁኔታ የምንረዳው፣ ማንኛውም የቁዋንቁዋ ተማሪ የተሙዋላ የቁዋንቁዋ ዕውቀት ሊያገኝ የሚችለው፣ ክህሎቱን ብቻ ሳይሆን ሰርዓቱን፣ ማለትም የቁዋንቁዋውን ላይንስ ጭምር ሲገነዘብ መሆኑን ነው። ክህሎቱን ብቻ ያገኘ ተማሪ ከፍ ሲል ከተጠቀሰው ተራ አሽከርካሪ ብሉም አይለይም። ሁለቱም አጠቃቀሙን እንጅ ሰርዓቱን መግለፅ አይችሉምና። ሰርዓቱን ብቻ የተካነ ተማሪም ያጠቃቀም ድህ ከመሆን አያመልጥም። ላይንሱን ከማንብነብ አልፎ፣

ጥሩ ተጠቃሚ ሊሆን አይችልም። ሁለቱን ትምህርቶች አጣጥሞ የያዘ ተግሪ ብቻ ነው፤ ከፍ ሲል እንደጠቀሰው ባለሙያ ሾፈር የሚቆጠረው። ስርዓቱን ከነአጠቃቀሙ ይዞአልና።

የቁዋንቁዋ ትምህርት ሲባል ስርዓት ብቻ የሚመሰላቸው እንዳሉ ሁሉ፤ ከሁሉት ሲባልም ከማንበብ፣ ከመጻፍ፣ ከመናገርና ከመረዳት የማይዘል የሚመሰላቸው እይጠፋም። ይህ ኗንጋሪ የሚከሰተው ከሁሉትን፣ ግለትም አጠቃቀምንና ስርዓትን ለያይቶ ከግዩት ነው። ሁለቱ የተዛመዱ ግን ደግሞ የተለያዩ ዓላማና ዘዴ ያላቸው የቁዋንቁዋ ዘርፎች ናቸው። ዝምድናቸው ሁለቱም በቁዋንቁዋ ላይ የተመሰረቱ መሆናቸው ሲሆን፣ ልዩነታቸው ደግሞ እንደኛው የስርዓት፣ ሌላው ያጠቃቀም ዘርፍ መሆኑ ነው። አጠቃቀሙ በአብዛኛው ማህበራዊና ባህላዊ ሲሆን፣ ስርዓቱ ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፤ እዕምርአዊና ማህበራዊ ነው።

ይህን አንድነትና ልዩነት በመረዳት እንዳግባቡና እንዳስፈላጊነቱ ሁለቱንም ዘርፎች ባንድ ላይ አካቶና አጣጥሞ፣ እስያም ለያይቶ ግስተግር ይቻላል። በመሰረቱ ግን ስርዓት ስነ-ልሳናዊ ሲሆን፣ አጠቃቀም ግን ከፍ ሲል እንደተገለጸው ማህበራዊ ነው። የመጀመሪያው የቁዋንቁዋ ግንዛቤን፣ ሁለተኛው ያጠቃቀም ችሎታን የሚያዳብር ትምህርት ነው። የአጠቃቀሙ ችሎታ ግን የስርዓቱ ነፀብራቅ ነው። ስለዚህ የስርዓቱ ግንዛቤ ለአጠቃቀሙ ከሁሉት ወሳኝ ነው ባይባልም፤ እጅግ እስፈላጊ ነው።

በመሰረቱ የቁዋንቁዋ መምህራን የተግራዎቻቸውን ድርሰት ሲያርሙ ጥናው ትኩረታቸው በአረፍተ ነገሮቹ ትክክል መሆን ወይም አለመሆን ላይ ነው። የሀሳብ ጥንካሬ፣ ቅደም-ተከተላዊ አቀናጃጀት፣ የቃላት አመራረጥ፣ ግልፅነት፣ ወዘተ፣ የአረፍተ ነገሩን ስርዓት ያህል አይተኮርባቸውም ለግለት ይቻላል። በአረፍተ ነገሩ ላይ የሚደረገው ትኩረትም ያልሰጡትን እንደመሻት የሚቆጠር ነው። ትክክለኛ የሀረግ አወቃቀር ስርዓትን ላያስተምሩ፣ አረፍተ ነገርህ በትክክል አልተዋቀረም ብሎ አስተያየት መስጠትና ደብተርን ቀይ በቀይ ማድረግ ተገቢ አይሆንም። ሀሳቡን እስከገለፀ ድረስ የአረፍተ ነገሩ ትክክለኛ አለመሆን አያሰጩንቀንም ግለትም፣ ተግራውን ለስራ ብቁ ተወዳዳሪ ሆኖ አንዳይቀርብ የሚያደርግ አደገኛ አመለካከት ነው። በየጊዜው የሚሰግው የቀጣሪዎች አሮሮ የሚያመለክተው በየደረጃው አየተመረቁ የሚወጡት ተግራዎች ተራ ዘገባ (ሪፖርት) ለማዘጋጀት የሚያስችል ብቃት እንደሌላቸው ነው። ባጭሩ ሀሳብን አስተካከሎ በተስተካከለ አረፍተ ነገር የመግለፅ ብቃት የላቸውም። ይህ አየታወቀ፣ ለዚህ የሚረዳውን ትምህርት ችላ ግለት ተግቢ አይመስለንም። ትክክልም አይደለም። ትክክል የሚሆነው ከስነ-ልሳና ከስነ-ዘዴው ላይንስ ጋር አብሮ እየተራመዱም ባይሆን፣ ከስር ከስሩ እየተከተሉ የከሁሉቱንም ሆነ የስርዓቱን ትምህርት ማጎልበት ነው።

ሰርዓቱንም ሆነ አጠቃቀሙን በወጥ ለማስተማር ደግሞ ከሞላ ጎደልም ቢሆን የተጠናቀረ የማስተማሪያና የማገናዘቢያ መፅሀፍ ያስፈልጋል። ቀደም ሲል እንደተጠቀሰው፣ አማርኛ በትምህርትነት መሰጠት የጀመረው ገና ዱሮ ነው። በዚያን ዘመን፣ ችግሩ የተሰማቸው እንደ ብላታ መርሰዔ ሀዘን ወልደ ቂርቆስና አንደ ተክለማሪያም ፋንታዬ ያሉ ሲቃውንት ካዘጋጁዋቸው ሁለት መፃሀፍት ሌላ፣ ዛሬ ምንም ነገር የለም ለማለት ይቻላል። እነዚህም ቢሆኑ በይዘታቸውም ሆነ ባመሰክሩታቸው ለላፊው ዘመን ትምህርት በቂ አይደሉም። ብዙ ይጎድላቸዋል። ርግጥ፣ ይህ የአሁኑ መፅሀፍ ለመጀመሪያ ጊዜ ከወጣ በሁዋላ፣ የዚህኑ ፈለግ የተከተሉ አንዳንድ የሰዋሰው መፃሀፍት ወጥተዋል። በጣም ጥሩ ዕድገት ይመስለኛል። በሌሎች ቁጥንቁጥዎችም መልካም አርአያ ስለሆነ ሲበረታታ ይገባዋል። በየትምህርት ቤቱ በትምህርትነት እየተሰጡ ያሉት የሀገራችን ቁጥንቁጥዎች በዚህ ረገድ ከፍተኛ ስራ ይጠይቃሉ። የየቁጥንቁጥው መምህራንም ከዚህ መፅሀፍ ብዙ ይጠቀማሉ የሚል አምነት አሰኝ።

የሰርዓቱ ትምህርት ካንደኛና ከሁለተኛ ደረጃ አልፎ በየኮሌጁ መሰጠት ከጀመረ በርካታ እመታትን ቢያስቆጥርም፣ በዚሁ ቁጥንቁጥ ተዘጋጅቶ የቀረበ መደበኛ ማስተማሪያም ይሁን መመሪያ ወይም ማጣቀሻ መፅሀፍ አሁንም በብቃት የለም። ባለመኖሩም ትምህርቱ የሚሰጠው የተለያዩ የሰነ-ልሳን ሰዎች በልዩ ልዩ የውጭ ቁጥንቁጥዎች ስለ ቁጥንቁጥው ከፃፉዋቸው የምርምር ሰራዎች ላይ እየተቀነጨበ በሚወጣ ተበታኝ ወረቀት አማካኝነት ነው። ይህም በመሆኑ፣ መምህራን በተቀያየሩ ቁጥር የትምህርቱ ይዘትና አቀራረብ እንደ መምህራኑ ያራ እና እንደሚያጋጥሟቸው የምርምር ሰራ ሲቀያየር ኖሮአል። በዚህም ምክንያት የአንዱ ዘመን ተማሪ የተማረውን፣ የሌላው ዘመን ተማሪ አያገኘውም። ስለዚህም ተመጣጣኝ ችሎታና ግንዛቤ ያላቸውን ተማሪዎች ማፍራት ሲያስቸግር ቆይቶአል። ከዚህ ችግር ለመውጣት የሚቻለው፣ አንድ ወጥ የሆነ የማስተማሪያ መፅሀፍ በባዕድ ሳይሆን፣ በዚሁ ቁጥንቁጥ ሲዘጋጅና ሁሉም በዚሁ መነሻነት እያስተማረ ተፈላጊውን ግንዛቤና የአጠቃቀም ክህሎት ሲያዳብር ነው።

እነዚህ፣ በዚህ መፅሀፍ ለማድረግ የተሞከረውም ይኸው ነው። አንድ ወጥና አጠቃላይ የሆነ የአማርኛ ሰዋሰው ማዘጋጀት። በሶስተኛ ደረጃና ከዚያም ዝቅ ብሎ የሚሰጠውንና መሰጠትም የሚገባውን አጠቃላይ የአማርኛ ትምህርት ግንዛቤ ውስጥ በማስገባት፣ የቁጥንቁጥው ሰርዓት በሶስት ምዕራፎች ተካቶ እንዲቀርብ ተደርጎአል። የመጀመሪያው ምዕራፍ የአማርኛን ደምዖች አይነትና ያሳካክ ባህሪ የሚያሳይ ነው። ሁለተኛው ምዕራፍ ከድምጾቹ የሚመሰረቱትን ቃላት የርባታና የምስረታ ሰርዓት የሚያካትት ሲሆን፣ ሶስተኛውና የመጨረሻው ክፍል ደግሞ የሀረግንና የተለያዩ አረፍተ ነገሮችን ያወቃቀር ባህሪ የሚያሳይ ነው። ሶስቱም ምዕራፎች ለሶስተኛ ደረጃ ተማሪዎች ቢቻል በሶስት፣ አለያም በሁለት መንፈቅ ተጠቃለው ሊሰጡ ይችላሉ።

ሶስቱም ምዕራፎች መፅሀፉ ለመጀመሪያ ጊዜ ሲወጣ ከነበራቸው ይዘት በአጅጉ ተለውጠዋል። ተጨማሪ ሰነድም ልሳናዊ ሂደቶችና ሰነድም ልሳናዊ ስርዓቶች ተካተዋል። ከዋና ዋናዎቹ የቃላት ክፍሎች በተጨማሪ፣ መስተዳደር የሚል ራሱን የቻለ የቃል ክፍል ተካተታል። በመዋቅሩ ክፍል አድራጊና አስደራጊ አረፍተ ነገሮችን የሚመሰክት ክፍል ተጨምሮአል። በዚህም ምክንያት የመፅሀፉ ይዘት ሰፍቶአል። በመጀመሪያው ዕትም ተጠቅሰው የነበሩ አንዳንድ ምሳሌዎች ወጥተዋል ወይም በሌሎች ተተክተዋል። ይህም የተደረገው ፅንሰ-ሀሳቦችን ይበልጥ ግልፅ ለማድረግ ሲባል ነው። በያንዳንዱ ንዑስ ክፍል መጨረሻ ላይ ለሙከራ የሚሆኑ ጥያቄዎች ቀርበዋል።

ዝግጅቱ ከመሰረተ ጉዳዮች ተነስቶ ቀስ በቀስ ጥልቅና ውስብስብ ወደሆኑ ነገሮች የሚሄድ ነው። ለሌላም ለሁለተኛ ደረጃ ተማሪዎችም ሆነ ከዚያ በታች ላሉት እንደ አስፈላጊነቱ ከያይነቱ አየተጨለፈና ቀጠጠን አየተደረገ ሊቀርብ ይችላል፤ የሚል ግምት አለኝ። ከዚህም አልፎ፣ ከትምህርት ቤት ውጭ መፅሀፉን በግል በማንበብ ብቻ ስለ አማርኛ ቁዋንቁዋ ስርዓት፣ ብሉም ስለ አጠቃላይ የሰነድ ልሳን ሳይንስ መሰረታዊ ግንዛቤ ለማግኘት ለሚፈልጉ ሁሉ፣ መፅሀፉ ጥሩ መነሻ ሊሆን የሚችል ይመስለኛል። ይሁን እንጂ በዚህ ደረጃ በግል ለሚያነቡ ሰዎች እንደ ማሳሰቢያ አለኝ። ይኸውም መፅሀፉ እንደ ተራ ልቦለድ ተዝናኝቶ የሚነበብ ሳይሆን፣ ቀስ ተብሎ አየታሰበና አየተጠና የሚነበብ መሆኑን ነው። አንዳንድ ፅንሰ-ሀሳቦችን ለመረዳት አንዳንድ ጊዜ አረፍተ ነገሮቹን ደጋግሞ ማንበብ ሊያስፈልግ ይችላል። ይህ የሚሆንበት ምክንያት ፅንሰ-ሀሳቦቹ አዕምሮአዊ የሆኑ ነገሮችንና ግንኙነቶችን የሚሸፍኑ ስለሆኑና እነዚህንም ለመግለፅ የተጠቀሙኩባቸው ቃላት አንግዳ፣ አረፍተ ነገሮቹም ተራ ሳይሆኑ፣ ውስብስብ ሊሆኑ ስለሚችሉ ነው። የቃላቱን ችግር ለማቃለል፣ ይከብዳሉ ብዬ ለገመትኩዋቸው ቃላት፣ ሙዳየ ቃላት ተዘጋጅቶአል። በሙዳየ ቃላቱ ውስጥ የገቡት በግርጌያቸው ሳይ የተሰመረባቸውና ተንጋደው የተጻፉት ብቻ ናቸው። ተጨማሪ ንባብና ምርምር ለማካሄድ ለሚፈልጉ ደግሞ አሰካሁን ድረስ በቁዋንቁዋው ስርዓት ሳይ የተጻፉትንና የታተሙትን የሰነድ ልሳንና ሌሎችም ተዛማጅ መረጃዎች ከሞላ ነገር የሚያሳይ መዘርዘር ቀርቦአል።

መፅሀፉ ለመጀመሪያ ጊዜ ሲታተም የህትመት ደረጃው የታቀደውን ያህል አንዳልነበረ ግልፅ ነው። ለዚህም ልዩ ልዩ ምክንያቶች ነበሩ። ይህም ከፍተኛ ቅሬታን ቢያሳድርብኝም ለበሰጠ ስራ እንድንሳሳ ረድቶኛል። ይህ ያሁኑ ዕትም በአይነቱም ሆነ በይዘቱ ከመጀመሪያው የተሻለ እንደሆነ በየደረጃው ረቂቁን ያነበቡ ባልደረቡቹና ተማሪዎቹ ጠቁመውኛል። ያም ሆኖ በበኩሌ አሁንም “እንዲህ ቢሆኑስ” የምላቸው ጉዳዮች አሉ። የምርምር ስራ ማሳቂያ የለውምና ለጊዜው ባለቤት ትቻቸዋለሁ። ወደፊት ግን “እንዲያ” አደርጋቸው ይሆናል።

መልካም ንባብ

ምዕራፍ አንድ

ስነ-ድምፅ

መግቢያ

ማንኛውም ቁዋንቁዋ መሰረቱ ድምፅ ነው። ድምፅ ስንል በንግግር ጊዜ በአንደበት የሚፈጠረውን ማለታችን ነው። ድምፅ በአንደበት የሚፈጠረው በመደበኛ የስትንፋስ ሂደት ላይ ከሳንባ የሚነሳ ወይም ወደ ስንባ የሚገባ አየር በተለያዩ የአንደበት አካላት፣ በተለያዩ ቦታ ላይ እየታገደና አየተለቀቀ፣ ወይም ላይታገድ እንደልቡ በሚንቀሳቀስበት ጊዜ ነው።¹ አንድ ሰው በቁዋንቁዋ ሀሳቡን የሚያስተላልፈውም በመሰረቱ የተለያዩ ድምፆችን በቅደም-ተከተል በተለያዩ ያንደበት ክፍሎች በመፍጠር ነው። ለምሳሌ አንድ ልጅ፤

መፅሀፍ ማንበብ አፈላጋለሁ 1

በማለት፣ የመፅሀፍ ማንበብ ፍላጎቱን የሚገልፀው፣ የሚከተሉትን ድምፆች ተራ በተራ፣ በተለያዩ ቦታና ሁኔታ በመፍጠር ነው።

ም-አ-ፅ-አ-ሀ-አ-ፍ-ም-አ-ን-ብ-አ-ብ-አ-ፍ-አ-ልል-አ-ግ-አ-ልል-አ-ሀ-ኦ

እነዚህ ድምፆች ባብዛኛው የተለያዩ ናቸው። የልዩነታቸው ምክንያት የሚፈጠሩበት ቦታና ያፈጣጠራቸው ሁኔታ የተለያዩ መሆኑ ነው። ለምሳሌ፣ የመጀመሪያዎቹን ሁለት ድምፆች ብንመለከት፣ [ም] ከንፈሮቻችንን በመዝጋት ከሳንባችን የሚወጣው አየር በሰርን በኩል እድርን በአፍንጫ እንዲወጣ ስናደርግ የሚፈጠር ሲሆን፣ [አ] ደግሞ ከንፈሮቻችንን አላቀን አፋችንን ስንከፍትና አየሩ በአፍ በኩል እንዲወጣ ስናደርግ የሚፈጠር ድምፅ ነው። በዚህ ሁኔታ የሌሎቹንም ድምፆች የተለያዩ የመፈጠሪያ ቦታንና የአፈጣጠር ሁኔታን መዘርዘር ይቻላል።

ርግጥ፣ ከላይ የተጠቀሰው ልጅ የመፅሀፍ ማንበብ ፍላጎቱን የሚገልፀው ድምፆቹን በተደረደሩበት መልካቸው አያንዳንዳቸውን በተናጠል በመፍጠር ብቻ አይደለም። ቅደም-ተከተላቸውን ላያፋል፣ በቡድን በቡድን በመከፈልና አንዱን ቡድን ከሌላው ጋር እንደሚከተለው አያደረገ በመለየት ነው።

¹ ዋናው ከሳንባ የሚወጣው አየር ይህን እንጅ በማንቁርትና በትናጋ ላይ በሚገኝ አየር አማካኝነትም ሊፈጠር ይችላል።

መ - ፅ - ሀፍ - ማን - በብ - እ - ፈል - ል - ጋ - ልሉ - ሁ (2)
 በዚህ አይነት ከፍ ሲል የተዘረዘሩትን 24 ድምፆች በ11 ሊመድባቸው ይችላል።
 ይህም ሆኖ፣ አንደዚህ እያደረገ በመከፈል ብቻ ሀሳቡን በሚገባ ሳያስተላልፍ
 ይችላል። ይህን ለማድረግ የሚችለው እነዚህን 11 ቡድኖች አንደገና በአራት
 በማጠቃለል፣

$$\text{መፅሀፍ} - \text{ማንበብ} - \text{እፈልግ} - \text{አስሁ} \quad (3)$$

ሲል፣ ወይም ደግሞ ከላይ በተራ ቁጥር (1) በቀረቡበት ስርዓተ ፅህፈታዊ
 መልካቸው በሶስት ቡድኖች ብቻ እካቶ፣

$$\text{መፅሀፍ} - \text{ማንበብ} - \text{እፈልጋለሁ} \quad (4)$$

ሊል ነው።

በመሰረቱ ግን እነዚህ ከሁለት እስከ አራት የቀረቡት ቡድኖች ከላይ
 የተዘረዘሩት የ24ቱ ተናጠል ድምፆች ቅንጅት ናቸው። በሁለቱ፣ ማስትም
 በዝርዝሮቹና በቅንጅቶቹ (ቡድኖቹ) መካከል ያሰው ልዩነት የቅንጅት ነው።
 24ቱ ነጠላ ድምፆች ወደ 11፣ 11ዱ ደግሞ ወደ አራት፣ ከዚያም እልፎ፣ ወደ
 ሶስት እየተቀናጁ በተዋረድ ሊመጡ ችለዋል። ከዚህም ሁኔታ የምንረዳው አንድ
 ነገር እለ። ይኸውም ድምፆች ተናጠላዊ እና ቅንጅታዊ ባህሪ ያላቸው
 መሆናቸው ነው። ተናጠላዊ ባህሪያቸው ካፈጣጠራቸው ጋር የተያያዘ ሲሆን፣
 ቅንጅታዊ ባህሪያቸው ካገባባቸው የሚመጣ ነው። በድምፅ ደረጃ የሚደረግ
 የአንድ ቁዋንቁዋ ጥናትም በእነዚህ ሁለት ባህሪያት ላይ የሚያተኩር ነው። እኛም
 በዚህ ከፍል የምናደርገው ይህንኑ ነው። የአማርኛን ድምፆች ተናጠላዊና
 ቅንጅታዊ ባህሪያት መመርመር።

ተናባቢ

ባህሪያቱን ለመመርመር መነሻችን ከላይ አንደተጠቀሰው ልጅ ያሉ አንደበተ
 ጤነኛ ሰዎች ንግግር ነው። ለምሳሌ፣ የተጠቀሰው ልጅ “መፅሀፍ ማንበብ
 እፈልጋለሁ” ከማለት እልፎ፣ ሰበ መፅሀፍ ንባብ ጠቃሚነት ረዘም ያለ ንግግር
 ቢያደርግና፣ ያን ንግግሩንም በቴፕ ቀርፀን፣ በውስጡ የሚገኙትን ድምፆች
 እየሰየን በተናጠል ሰማውጣት ብንሞክር፣ ከምናገኛቸው ዋና ዋና ድምፆች
 መካከል አብዛኛቹ የሚከተሉት አንደፀኑ እንረዳለን።

ብ	ፍ	ጥ	ር	ጅ	ኻ	ኝ	ግ	(5)
ም	ድ	ስ	ን	ች	ሽ	ከ	ዕ	
ው	ት	ዝ	ል	ጭ	ደ	ቅ	ሀ	

እነዚህ 24 የተለያዩ ድምፆች ናቸው። ልጁ ከተማ- አና/ወይም ግዕዝ-ቀመስ ከሆነ፣ በንግግሩ ውስጥ፣ ከላይ ከተዘረዘሩት በተጨማሪ [አ-ፕ-ፅ] የሚሉትን ድምፆች ለናገኝ እንችላለን። እነዚህ ከላይኞቹ ጋር ሲደመሩ፣ የድምፆቹ ጠቅላላ ቁጥር 27 ይሆናል። እነዚህ ተራ ድምፆች ናቸው። ተራ የሚያሰኛቸው በአንድ በተወሰነ በታና በአንድ በተወሰነ የአንደበት አካል አንቅስቃሴ አማካኝነት የሚፈጠሩ መሆናቸው ነው።

ከነዚህ በተጨማሪ፣ በልጁ ንግግር ውስጥ ውስብስብ ሊባሉ የሚችሉ ድምፆችንም ለናገኝ እንችላለን። እነዚህም የሚከተሉት ናቸው፡

[ከ[።] ግ[።] ቅ[።]]² 6

እነዚህ ሶስት ድምፆች ከላይ በተራ ቁጥር አምስት አንደተዘረዘሩት፣ በአንድ በተወሰነ በታ የሚፈጠሩ ድምፆች ናቸው። ይሁን እንጂ፣ የሚፈጠሩት ሁለት የተለያዩ ያንደበት አካላት ባንድ ጊዜ ሲንቀሳቀሱ ነው። በዚህም ምክንያት የሁለት ተራ ድምፆች ቅናጅ ይመስላሉ። ለምሳሌ [ከ[።]]ን ብንወሰድ፣ የሚፈጠረው ትናጋ ላይ ሲሆን፣ አፈጣጠሩ ደግሞ የምላስ የሁዋላ ክፍል ወደ ትናጋ ወጥቶ ከሳንባ የሚወጣውን አየር ሲያግደውና፣ ከኖፍርም መደበኛ ዝርግ ትርጓሜውን ትተው ክብ ሲሆኑ ነው። ሁለቱ ተንቀሳቃሽ የአንደበት እካላት የምላስ የሁዋላ ክፍልና ከኖፍር ናቸው። የከኖፍር ክበት [ው] የሚለውን ተራ ድምፅ ስንፈጥርም የሚታይ ስለሆነ፣ [ከ[።]] የሚለው የትናጋ ድምፅ የ[ከ] እና የ[ው] ቅናጅ ይመስላል። አንዳንድ ሊቃውንትም ሁኔታው በርግጥ ይህ እንደሆነ ያምናሉ³።

ይሁን እንጂ፣ የሚንቀሳቀሱት አካላት ከላይ አንደተጠቀሰው፣ በአንድ ጊዜ እንጂ፣ በቅደም-ተከተል አይደለም። አንቅስቃሴያቸው ቅደም-ተከተላዊ ቢሆን ኖሮ፣ ድምፆቹ ውነትም የሁለት ተከታታይ ድምፆች ማለትም፣ የ[ከ] እና የ[ው] አይነት ድምፆች ውህደት የፈጠራቸው ናቸው ሊባሉ ይችላሉ ነበር። ይህ ግን አይደለም። ድምፆቹ የሁለት ተከታታይ ድምፆች ውጤት ሳይሆኑ፣ የሁለት የተለያዩ የአንደበት አካላት መሳ (አኩል) አንቅስቃሴ ውጤት ናቸው። ከከኖፍር አንቅስቃሴ ከበትን፣ ምላስ ወደ ትናጋ ከሚያደርገው እንቅስቃሴ ደግሞ ትናጋዊነትን የያዙ ባለሁለት ባህሪ ድምፆች ናቸው። በዚህም ምክንያት ድምፆቹ ተራ ሳይሆኑ፣ ከፍ ሲል አንደተጠቀሰው፣ ውስብስብ ናቸው። እነዚህ ድምፆች ከላይ ከተዘረዘሩት 27 ተራ ድምፆች ጋር ሲደመሩ፣ የምናገኘው ጠቅላላ የድምፅ መጠን 30 ይሆናል።

² የዚህ አይነት የአፈጣጠር ባህሪ ያላቸው የትናጋ ድምፆች ብቻ ናቸው። ከነዚህ ውጭ ግንኙነትም ተናባቢ ለምሳሌ፣ [ሀ] [ሀ[።]]፣ [ግ] [ግ[።]] ሆኖ ሊከሰት ይችላል። ይህ የሚሆነው ግን በአፈጣጠር ላይሆን ድምፁ ከብ ከሆነ አናባቢ ጋር ሲለላፍ በሚመጣ የባህሪ ተጋባይ ነው። እንደ [ግ[።]] አይነቱ አገናኛም ንቢታዊ (ፎኒቲክ) ነው። ሰርዓተ ፅሁፊታዊ አገናኛቸው ኩ፣ ጉ፣ እና ቶ ነው።

³ ይህን ጉዳይ በተመለከተ ቤንገር (1976)፣ ፖደልስ (1977)፣ ታደሰ (1972)፣ ሙሉጌታ (2001)ን ይመልከቱ።

እነዚህ በሙሉ ተናባቢ ድምጾች ይባላሉ። ተናባቢ የሚባሉበት ምክንያት፣ ተንቀሳቃሽ በሚባሉት ያንደበት ክፍሎች ከላንባ የሚወጣው አየር እየታገደና እየተሰቀቀ ሲወጣ የሚፈጠሩ በመሆናቸው ነው። ተንቀሳቃሽ የእንደበት ክፍሎች የሚባሉት ከናፍር፣ ምላስ፣ የትናጋ ጫፍ (ቪሌም) እና ማንቁርት ውስጥ የሚገኙ ተርገብጋቢ አካላት ናቸው።

ድምጾቹ በጥቅሉ ተናባቢ ይባሉ እንጅ፣ ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ በመካከላቸው የሚታዩ ልዩነቶች አሉ። እነዚህም ልዩነቶች የሚመነጨት ከድምጾቹ መካነ ፍጥረት እና ባህርያት ናቸው። መካነ ፍጥረት እንደ ድምፅ የሚፈጠርበት ቦታ ሲሆን፣ ባህርያት ፍጥረት ደግሞ፣ ድምፁ የሚፈጠርበት ሁኔታ ነው። መካነ ፍጥረት የሚባለው፣ በመሰረቱ ከከናፍር ጀምሮ እስከ ማንቁርት ድረስ ያለው የላይኛው ያፋችን ክፍል ነው። ይህም የላይኛውን ከንፈር፣ ጥርሶን፣ ድድን፣ ደላጊነት (የድድና የላንቃ ድንበር) ላንቃን፣ ትናጋን፣ እንጥልን፣ ጥርጥርና ማንቁርትን ያጠቃልላል።

በመሰረቱ በእነዚህ በያንዳንዳቸው ላይ በተንቀሳቃሾቹ ክፍሎች አማካኝነት አየር እየታገደ ሲለቀቅ፣ የተሰያየ ድምፅ ሲፈጠር ይችላል። ከዚህ አኩዋያ ሲታይ፣ በየቁዋንቁዋው መካከል ሊኖር የሚችለው የድምፅ ልዩነት፣ እነዚህን ቦታዎች በከፊል ከመጠቀም ወይም ካለመጠቀም የሚወጣ ነው። ለማለት ይቻላል። ለምሳሌ፣ አግርኛን ብንወሰድ፣ እንጥልንና ጥርጥርን አይጠቀምም። ስለዚህም የእንጥልና የጥርጥር ድምጾች የሉትም። በዚህ ምክንያት፣ የእንጥል ድምፅ ካለባቸው እንደ ሀምግንጋ ካሉ የአገው ቁዋንቁዋዎችና የጥርጥር ድምፅ ካላቸው እንደ ትግርኛ ካሉ የሴም ቁዋንቁዋዎች ይለያያሉ። ከዚህ አንጻር ሲታይ፣ በቁዋንቁዋዎች መካከል ያለው የድምፅ አይነት ልዩነት፣ እንደም ከመካነ ፍጥረት ምርጫ እና/ወይም ከባህርያት ፍጥረት ልዩነት የሚወጣ ነው። ለማለት ይቻላል።

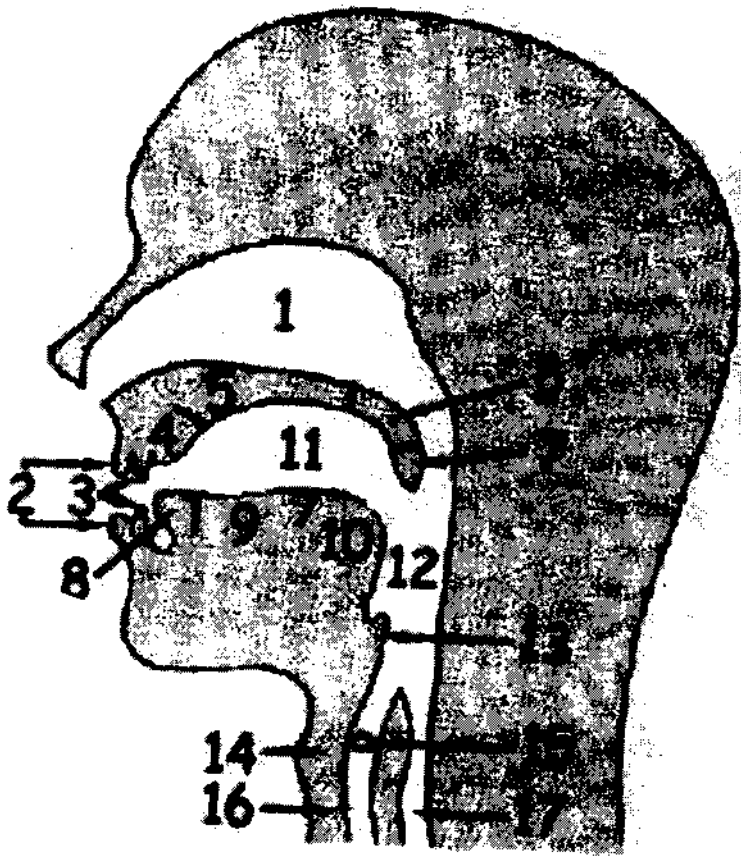
ባህርያት ፍጥረት ካየር ጋር የተገናዘበ ፅንሰ-ሀሳብን ያዘለ ሰያሚ ነው። በመሰረቱ ድምፅ የሚፈጠረው አየር ሲኖር ነው። አየር ከሌለ ሰውም አይኖርም። ይኖራል እንኩዋ ቢባል፣ ድምፅ መፍጠር ስለማይችል፣ በንግግር ሀሳብን ግለተላላፍ አይችልም። ድምፅ የሚፈጠረው ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ ባብዛኛው ከላንባ በሚወጣ አየር ነው። ባብዛኛው የምንልበት ምክንያት ባንዳንድ ቁዋንቁዋዎች ወደ ላንባ በሚገባ አየርም የሚፈጠሩ ድምጾች ስላሉ ነው። በሀገራችን ለምሳሌ እንደ ኦርምኛ ያሉ የኩሽና እንደ ባስኪቱ ያሉ የአዋ ቁዋንቁዋዎች በዚህ ሁኔታ የሚፈጠሩ ድምጾች አሉባቸው። ከእነዚህም አንዱ [ድ] ነው።

ከላይ እንደተጠቀሰው፣ ድምፅ የሚፈጠረው ከላንባ የሚነሳው አየር በማንቁርት አልፎ፣ በጥርጥር አድርጎ፣ በእፍ ወይም ባፍንጫ በኩል ወደ ውጭ ይወጣል። በዚህ ጉዞው ላይ ከላይ በተዘረዘሩት ቦታዎች ማለትም፣ መካነ ፍጥረቶች ላይ እየታገደ ወይም ሳይታገድ እንደልቡ ሲወጣ ይችላል። የሚታገደውም ተንቀሳቃሽ ባልናቸው የእንደበት ክፍሎች ነው። እነዚህ ክፍሎች ከተጠቀሱት መካነ ፍጥረት ጋር በሚያደርጉት ንክኪ አማካኝነት፣ አየር እየታገደ ሲወጣ የሚፈጠሩት ድምጾች፣ ሳይታገደ ሲወጣ ከሚፈጠሩት ሌሎች ድምጾች የተለዩ ናቸው። ስለሆነም ሲታገድ የሚፈጠሩትን በጥቅሉ እግድ፣ ሳይታገድ የሚፈጠሩትን ልቅ ድምጾች

አገላለጽ፡፡ አገላለጽ በጥቅሉ ከፍ ሲል ተናገሮ ያልኖረው ሲሆን፣ ልቆቹ ደግሞ አናገቢ የሚባሉትና ወደፊት የምናያቸው ናቸው፡፡

በአንድ መካኒ ፍጥረት ላይ አየር የሚታገደው ሙሉ በሙሉ ወይም በከፊል ሲሆን ይችላል፡፡ በዚህም መሰረት የሚፈጠሩትን ድምፆች አንድ አንዱ ደረጃ ሙሉ ወይም ከፊል እግድ በግለት በሁለት ብቻ አንከፍላቸዋለን፡፡ ሙሉ እግድ የሚባሉት፣ አየሩ ሙሉ በሙሉ ከታገደ በሁዋላ ባንድ ጊዜ ሙሉ በሙሉ ሲለቀቅ የሚፈጥሩት ሲሆን፣ ከፊል እግድ የሚባሉት ደግሞ ያየሩ መውጫ በተንቀሳቃሹ የአንደበት እካል በከፊል ሲዘጋ ወይም ሲጠብቅ ከዚህም የተነሳ አየሩ በጠበበው በር እየተሹለከለከና እየተፋተገ ሲወጣ የሚፈጠሩት ድምፆች ናቸው፡፡

- 1-ሰርገ
- 2-ከፍፍር
- 3-ጥርስ
- 4-ድድ
- 5-ድላንቃ
- 6-ትናጋ
- 7-እንጥል
- 8-የምላሽ ጫፍ
- 9-የምላሽ መሀል
- 10-የምላሽ ዙዋላ
- 11-እፍ
- 12-ጉሮሮ
- 13-የማንቀርት ክፍን
- 14-ግንቀርት
- 15-ርግብግቢት
- 16-አየር ግለፊያ
- 17-መዋዋሪ

የአንደበት እካላት

አየር መታገድ የሚጀምረው ከሰንባ ወጥቶ፣ በአየር ማስፈጸም ቱቦ (16) አድርጎ፣ ማንቁርት (15) ሲደርስ ነው። አዚህ ውስጥ የሚገኙ ተርገብጋቢ ሰባ ጡንቻዎች መውጫ ቀዳዳውን ሊዘጋበት ይችላሉ። በር እንዲባቁ አየሩ ሲገፋቸው ይወጡና መንዘር ይጀምራሉ። በዚህ ሁኔታ የሚፈጠሩ ድምፆች ይህ ሁኔታ በሌሎች፣ ማለትም እግድ ብሉም ውጥረትና ንዝረት በሌሎች ከሚፈጠሩት ድምፆች የተለዩ ናቸው። በዚህም መሰረት ጡንቻዎቹ ሲወጡና ሲነዝሩ የሚፈጠሩትን ነዛሪ፣ ሲረገቡና ሳይነዝሩ የሚፈጠሩትን ደግሞ አነዛሪ በማለት ድምፆችን በጥቅሉ በሁለት እንከፍላለን። ጆርጃችንን በመዳፋችን በመዝጋት [ብ] ብንል፣ ጡንቻዎቹ ሲነዝሩ ይሰማሉ። ባንዩ ደግሞ ጆርጃችንን ተዋና [ፐ] ብንል፣ ምንም ንዝረት አይሰማንም። ቢሰማንም ሰሚቱ አጅግ ደካማ ነው። በዚህ አይነት ነዛሪ ድምፆችን ከአነዛሪ ድምፆች በተለሉ ሰመሰየት እንችላለን። እስቲ እርሰዎም [ክ]፣ [ግ]፣ [ት]፣ [ድ]፣ ወዘተ፣ እያሉ ነዛሪውን ከአነዛሪው ሰመሰየት ይሞክሩ።

አየር ከማንቁርት ወጥቶ፣ በጉርሮ አድርጎ በአፍ በኩል፣ ወይም በሰርን አድርጎ ባፍንጫ በኩል ሊወጣ ይችላል። በአፍ በኩል የሚወጣው የትናጋ ጫፍ (ቪሎም) ወደ ስርን የሚወስደውን በር ሲዘጋበት ነው። ባፍንጫ በኩል የሚወጣው ደግሞ ወደ አፍ የሚወስደውን በር ይኸው አካል ማለትም (ቪሎም) ሲዘጋበት ነው። ከዚህም የመውጫ በር ልዩነት የተነሳ፣ ድምፆች የሰርንና የአፍ ተብለው በሁለት ይከፈላሉ። ሰምሳሌ፣ ቀደም ሲል ከዘረዘርናቸው ድምፆች መካከል እንደ [ም፣ን፣ች] ያሉት የሰርን ሲሆኑ፣ እንደ [ል፣ድ፣ቅ] ያሉት ደግሞ የአፍ ናቸው። አንድ ድምፅ የሰርን መሆኑን ወይም አስመሆኑን ለማረጋገጥ ሁለቱንም የአፍንጫ ቀዳዳ ተዋና በመያዝ፣ ድምፁን ለማለት (ለማሰማት) መሞከር ነው። ድምፁን ለማለት ከተቻለ፣ ድምፁ የአፍ ነው፣ ካልተቻለ የሰርን ነው።

አየሩ በአፍ በኩል የሚወጣ ከሆነ፣ እንጥል ላይ በምላስ ሰር፣ ትናጋ ላይ በምላስ የሁጥላ ክፍል፣ ላንቃ ላይ በምላስ የመሀል ክፍል፣ ድድ ላይ በምላስ የፊት ክፍል፣ ጥርስ ላይ በምላስ ጫፍ፣ እንደዚሁም በመጨረሻ በከፍፍር በከፊል፣ ወይም በሙሉ፣ እየታገደና እየተለቀቀ ይወጣል። በዚህ ሁኔታ አንደ በታውና አንደ አገዱ ልዩነት፣ የተለያዩ ተናባቢ ድምፆች ይፈጠራሉ። ከዚህ ላይ አንድ ልንገንዘብው የሚገባ ነገር አለ። ይኸውም ለድምፅ ፈጠራ ምላስ ምን

፣ካሁን በፊት እነዚህ አካላት ከር-መላይ ጡንቻዎች ተብለው ነበር። አንዳንድ ጊዜም ሀብል ድምፅ ይባላሉ። ጡንቻዎቹ ከር ወይም በግዕዙ አጠራር ሀብል አይደሉም። ሰላላሆኑ ስያሜው መላተካከል አለበት። በአየር ሲገፋ የሚርገብገቡ ሰባ አካል አንጅ ከር አይደሉም። በዚህ ምክንያት ርግብገቢት ብያቸዋለሁ። ለሰነታችው ርግብገብ ያደርጋቸዋል።

ያህል እስራኢ እንደሆነ ነው። ለዚህም ነው፤ እንደገና ጊዜ ቁዋንቁዋንና ምላሽ እንደ እድርገን የምንወሰደው።

እንግዲህ ከዚህ አጠቃላይ የድምፅ እፈጣጠር ሁኔታና ቦታ ተነስተን ቀደም ሲል የዘረዘርናቸውን ተናባቢ ድምፆች በሚከተለው ሰንጠረዥ እናሳያለን።

ባህርያት	መካኒክ ፍጥረት						
	ከኖፍር	ሰነፈር	ድድ	ድላንቃ	ላንቃ	ትናጋ	ግንቁርት
እግድ፡						ግ	
ነ	ብ		ድ			ግፊ	
አ	ፕ		ት			ከ	ዕ
						ከፊ	
ፈ	አ		ጥ			ቅ	
						ቅፊ	
ፍትግ፡							
ነ			ዝ	ኸ			
አ		ፍ	ሰ	ሸ			ሀ
ፈ			ፀ				
ፍግድ፡							
ነ				ጅ			
አ				ቸ			
ፈ				ጭ			
ሰርናዊ፡							
	ም		ን		ኘ		
ጎናዊ፡			ል				
			ር				
ከፍናቢ፡							
	ው				ይ		

የፍጥረት ሰንጠረዥ

በጥቅል አነጋገር፣ እነዚህ ድምፆች በሙሉ እግድ ናቸው። ከፍ ሲል እንደተገለጸው፣ እግድ ከፊል ወይም ሙሉ ሲሆን ይቸላል። ዝርዝር እፈጣጠራቸውን ከዚህ ቀጥሎ እንመለከታለን።

⁵ ከዚህ ለተለየ የፍጥረት ዝርዝር፣ ሙሉ ሁኔታ ስድም ገቢያው፣ (2001)ን ይመልከቱ።

እግድ

በዚህ ክፍል ውስጥ የሚገኙት ድምፆች [ብ፣ፕ፣ጽ]፤ ድ፣ት፣ጥ]፤ [ግ፣ግ፣ቅ፣ቅ፣ክ፣ክ፣ኮ] እና [ዕ] ናቸው። ሁሉም ከሳንባ የሚመጣው አየር ሙሉ በሙሉ ከታገደ በሁዋላ ሙሉ በሙሉ ሲለቀቅና ቡልቅ! እያለ በእፍ በኩል ሲመጣ የሚፈጠሩ ናቸው። አየሩ የሚታገደው ለመጀመሪያዎቹ፤ ላይኛው ክንፈር ላይ በታችኛው ክንፈር፤ ለሚቀጥሉት የላይኛው የፊት ጥርስ ስር ላይ በምሳሰ የፊት ክፍል፤ ለሶስተኞቹ፤ ማለትም ለ[ግ፣ግ፣ከ፣ክ፣ቅ] እና [ቅ፣] ትናጋ ላይ በምሳሰ የሁዋላ ክፍል ሲሆን፤ ለ[ዕ] ደግሞ ማንቁርት ውስጥ በሚገኙት ተርገብጋቢ ጡንቻዎች አማካኝነት ነው። ስለዚህም ድምፆቹ በሚፈጠሩበት ስታ ስም የከናፍር፤ የጥርሰፊ፤ የትናጋና የማንቁርት እግድ ድምፆች ይባላሉ። ከነዚህ ድምፆች መካከል [ብ፣ድ፣ግ፣እና [ግ፣] ብቻ ነዛሪ ናቸው። ይህም ማለት፤ ቀደም ሲል እንደተገለፀው፤ ድምፆቹ ሲፈጠሩ ማንቁርት ውስጥ የሚገኙት ተርገብጋቢ ጡንቻዎች ስለሚወጡ ይነገራሉ ማለት ነው። ሌሎቹ በሙሉ አነዛሪ ናቸው። [ጽ፣ጥ፣ቅ] እና [ቅ፣] ደግሞ ከሌሎቹ የሚለዩበት ተጨማሪ ባህሪ አላቸው። ይኸውም እነዚህ ድምፆች ሲፈጠሩ፤ ከላይ በተጠቀሰው ሁኔታ ከሳንባ የሚወጣው አየር የሚታገደውና የሚለቀቀው በተጠቀሱት ስታዎች ላይ ብቻ ሳይሆን፤ ማንቁርት ውስጥም ነው። ለምሳሌ [ቅ]ን ብንወሰድ፤ ከሳንባ የሚወጣው አየር በአንድ ጊዜ፤ ማንቁርት ውስጥና ትናጋ ላይ ይታገዳል። ማንቁርት ውስጥ በከሮቹ፤ ትናጋ ላይ በምሳሰ የሁዋላ ክፍል በአንድ ጊዜ ይታገድና፤ በሁለቱም ስታዎች ላይ የታገደው አየር በቅደም-ተከተል ሳይሆን፤ እንደዚህ በአንድ ጊዜ ይለቀቃል። ስለዚህም በሚለቀቅበት ጊዜ ጠሽ! የሚል ድምፅ ያሰማል። ከዚህም የተነሳ፤ በዚህ ሁኔታ የሚፈጠሩ ድምፆች በሙሉ ፈንጅ ይባላሉ። አንዳንድ ጊዜም ማንቁርታዊ እየተባሉ ይጠራሉ።

ፍትግ

ፍትግ ድምፆች የሚባሉት [ፍ]፤ [ዝ፣ሰ፣ፅ]፤ [ሽ፣ኸ] እና [ሀ] ናቸው። በእራት የተከፈለቡት ምክንያት የሚፈጠሩበት ስታ እንደዚህ የተለያየ ሰለሆነ ነው። የመጀመሪያው፤ ማለትም [ፍ]፤ የላይኛው የፊት ጥርስ ላይ፤ የሚቀጥሉት ድድ ላይ፤ ሶስተኞቹ ድላንቃ ላይ፤ የመጨረሻው ደግሞ ማንቁርት ላይ ይፈጠራል። በዚህም ምክንያት እንደ ቅደም-ተከተላቸው የጥርስ፤ የድድ፤ የድላንቃና

ፊ በእኔ እነጋገር [ሰ] እና [ዝ] የሚፈጠሩት በላይኛው የፊት ጥርስ ጀርባና በድድ መካከል ላይ ነው። ይህም እግድ ከሆኑት ክ[ት፣ድ፣እና ጥ] አፈጣጠር ጋር ተመሳሳይ ነው። በመካከላቸው ያለው ልዩነት የአፈጣጠር አንጅ የመካከ ፍጥረት አይደለም፤ ይህን ማረጋገጥ የሚቻለው በመላሪያ ነው።

የግንቁርት ፍትግ ድምፆች ይባላሉ። ፍትግ የሚባሉበት ምክንያት ከሳንባ የሚወጣው አየር በተጠቀሱት ቦታዎች እድርጎ ሲያልፍ፣ መንገዱ በከፊል ሰለሚባታበትና ከዚህም የተነሳ ሰለሚጣብብ፣ እንደልቡ ሳይሆን፣ እየተፋተገና እሽሽ... የሚል ድምፅ እያሰማ ሰለሚወጣ ነው።። መንገዱን የሚዘገቡት ቀደም ሲል ተንቀሳቃሽ ያንደበት ክፍሎች ያልናቸው፣ ግለትም ከንፈር፣ ምሳሰና ግንቁርት ውስጥ የሚገኙት ክርኾች ናቸው።። ሰምሳሌ የ[ፍ]ን እፈጣጠር ብንመለከት፣ ከሳንባ ተነስቶ በእፍ በኩል የሚወጣው አየር ጥርስ እካባሊ ሲደርስ፣ የታችኛው ከንፈራችን ወደ የሳይኛው የፊት ጥርሳችን በመሄድ መውጫ መንገዱን ሲያጣብብበት፣ የግድ እየተፋተገና እየተሹሰከሰከ እንደሚወጣ እንረዳለን።።

ከ[ዝ] እና ከ[ዥ] በሰተቀር፣ ሌሎች ድምፆች በሙሉ አነሳሪ ናቸው።። [ፅ] ግን አነሳሪ ብቻ ሳይሆን ፈንጅም ነው።። ሰሰፈንጅ ድምፆች ቀደም ሲል የተሰጠውን መግለጫ ያስታውሱ።።

ፍግድ (ፍትግ-እግድ)

ፍግድ ድምፆች የሚባሉት የእግድና የፍትግ ድምፆች ያፈጣጠር ባህሪ ባንድ ላይ የሚታይባቸው ናቸው።። እነሱም [ጅ፣ች] እና [ጭ] ናቸው።። ካፈጣጠራቸው ባህሪ የተነሳ፣ ፍትግ-እግድ ድምፆች ሲባሉ ይችሉ ነበር።። አጠራሩን ሰማሳጠር፣ ብሎም ቀላል ሰማድረግ ሲባል ፍግድ ተብሰዋል⁷።።

እየሩ የሚታገደው ድላንቃ ላይ ሲሆን፣ አጋጁም የምሳሰ የፊት ክፍል ነው።። ይህ ክፍል ወደ ድላንቃ በመነሳት ከሳንባ የሚመጣውን አየር ሙሉ በሙሉ ያግደዋል።። እሱተጋገዱ ልክ እግድ ድምፆች ሲፈጠሩ እንደሚታየው እይነት ነው።። እየሩ ከታገደ በሁዋላ፣ እየሩን ያገደው እካል ባንድ ጊዜና በፍጥነት ሳይሆን፣ በዝግታ ወደነበረበት ቦታ ሲመለስ፣ ታግዶ ለነበረው አየር መሹሰኪያ በር ቀስበቀስ ይከፍትለታል።። እየሩም በሚከፈትለት ጠባብ በር እየተፋተገና እየተሹሰከሰከ ቀስበቀስ ይወጣል።። እንደ እግድ ድምፆች በእንድ ጊዜ ቡልቅ! ብሎ ሳይሆን፣ እንደ ፍትግ ድምፆች ሹልክልክ እያለ ይወጣል።።

⁷ ጌታሁን (1990) እነዚህን ድምፆች ሹልክልክ ይላቸዋል።። በእኔ ግምት እይነትኛ ባህሪያቸው በጠባብው ቀዳዳ እየተፋተገና ሽሽሽ... የሚል ድምፅ እያሰሙ መፈጠራቸው ስለሆነ፣ ፍትግ የሚለው ቃል የበሰጠ ይገልጻቸዋል።። መሹሰከሰከ መፋተግን ሳያሰክትል ይችላል።።

⁸ ጌታሁን፣ ዝኒ ከማሁ፣ እነዚህን ድምፆች ፍትግ ይላቸዋል።። ይሁን እንጅ ባህሪያቸው የፍትግነት ብቻ ሳይሆን፣ የእግድነትም ጭምር ስለሆነ፣ ፍትግ ከሚለው ይልቅ፣ ፍግድ የሚለው ይበልጥ ይገልጻቸዋል።። ስለዚህም ይህንን ስያሜ እንጠቀማለን።። “ላሽ” የሚለው ስያሜ የጌታሁን መሆኑን እንገልጻለን።።

ከዚህም የተነሳ የድምፆቹ አፈጣጠር መጀመሪያ ላይ እንደ አገድ ድምፆች ሆኖ፣ መጨረሻ ላይ፣ ግለትም አለቃቀቁ ላይ፣ እንደ ፍትግ ድምፆች ነው። [ጅ] ነገሪ ሲሆን፣ ሌሎቹ አነጻሪ ናቸው። [ጭ] ደገሞ ከአነጻሪነት በተጨማሪ ፈንጅም ነው።

ሰርናዊ

አስካሁን ያየናቸው ድምፆች በሙሉ አየር በአፍ በኩል በተለያዩ ቦታ ላይ በምላሰ የተለያዩ ከፍል እየታገደና እየተለቀቀ ሲወጣ የሚፈጠሩ ናቸው። ከነዚህ የሚለዩትና በዚህ ከፍል ውስጥ የሚመደቡት ድምፆች [ም፣ን] እና [ኝ] ናቸው። እነዚህ ሰርናዊ ይባላሉ። ለዚህም ምክንያቱ ከላንባ የሚነሳው አየር በአፍ ውስጥ ላይሆን፣ በሰርን በኩል አድርጎ ሲወጣ የሚፈጠሩ በመሆናቸው ነው። ይህም የሚሆነው የትናጋ ጫፍ (ቪለም) መደበኛ ቦታዋን ለቃ፣ ወደታች በመውረድ ወደ አፍ የሚወሰደውን በር ለትዘጋው ነው። ወደታች ወርዳ ይህን በር በምትዘጋበት ጊዜ፣ ወደ ሰርን የሚወሰደው በር ይከፈታል። በአፍ ለመውጣት ያልቻለው አየርም በዚህ (ሰርን) በኩል አድርጎ፣ በአፍንጫችን ቀዳዳ ይወጣል። አየሩ በሰርን በኩል ላይታገድ ይውጣ እንጅ፣ አፍ ውስጥና ከፍፍር ላይ የሚደረግ የአካላት ገክኪ ሰላላ፣ ገክኪው እንደሚፈጠርበት የቦታ ልዩነት የሚፈጠሩት የሰርን ድምፆችም የተለያዩ ናቸው። ለምሳሌ [ም] አየር በሰርን በኩል በሚወጣበት ጊዜ፣ ከፍፍርም ለለሚጋጠሙ ሰርናዊ የከፍፍር ድምፅ ይባላል። [ን]ም አየሩ በሰርን በኩል ሲያልፍና የምላሰ ጫፍም ከድድ ጋር ስትነካካ የሚፈጠር ስለሆነ፣ ሰርናዊ የድድ ድምፅ ይባላል። የ[ኝ] አፈጣጠር በከፈል እንደ [ን] ነው። እንደ [ን] አየር በሰርን በኩል ይወጣል። ሆኖም [ኝ] ለትፈጠር የሚነካኩት አካላት የምላሰ የመሀል ከፍልና ላንታ ስለሆኑ፣ [ኝ] ከ[ን] የተለየ ልትሆን ችላለች። ሁሉም ነጻሪዎች ናቸው።

ጎናዊ

በዚህ ውስጥ የሚገኙት ድምፆች [ል] እና [ር] ናቸው። ሁለቱም ከላንባ የሚወጣው አየር በአፋችን በኩል አድርጎ በምላሰ ጎንና ጎን፣ ጎንጫችንን እየታከከ ሲወጣ የሚፈጠሩ ድምፆች ናቸው። አየሩ መሀል ለመሀል ላይሆን፣ በጎን በጎን ስለሚወጣ፣ ድምፆቹ ጎናዊ ሊባሉ ችለዋል። አየሩ ዳርዳሩን በሚወጣበት ጊዜ የምላሰ ጫፍ ከድድ ጋር ለለምትነካካ፣ ድምፆቹ ጎናዊ የድድ ድምፆች ይባላሉ። በሁለቱ መካከል መጠነኛ ልዩነት አለ። ይኸውም [ር] ለጎል፣ የምላሳችን ጫፍ ድዳችንን በትንቹ ብቻ ነካ፣ ነካ፣ አድርጋ የምትመለስ መሆኑ ነው። ከዚህ ልዩነት የተነሳ በጎንና ጎን የሚወጣው የአየር መጠን

ይለያል። [A] ስንል፣ ንከኪው ጠበቅ ያለና የሚወጣውም አየር ጥቅ (በዛ) ያለ እንደሆነ ይሰማናል። ሁለቱም ነገሪ ናቸው።

ከፍናቢ (ከፊል እናባቢ)

በዚህ ውስጥ የሚመደቡት [ው] እና [ይ] ናቸው። እነዚህ ድምፆች ከፊል እናባቢ በመባል ይታወቃሉ። ስሙን ለማሳጠር ሲባል ከፍናቢ ተብለዋል። ከፍናቢ የሚባሉበት ዋና ምክንያት የአናባቢነትንም ሆነ የተናባቢነትን ባህሪ ስለሚያሳዩ ነው። ወደፊት እንደምናየው፣ አናባቢዎች የሚፈጠሩት ያለምንም አየር እንደ ከፍናቢና ምላሰን የተለያዩ ቅርፅ በማሰያዝ ብቻ ነው። የከፍናቢዎችም አፈጣጠር እንደዚሁ ነው። ለምሳሌ፡ [ኦ] የሚለው አናባቢ የሚፈጠረው ከንፈርን ስብሰብ አድርጎ በማጥበብና ምላሰን ወደ ሁዋላ ሸምቀቅ አድርጎ ወደ ትናጋ በማንሳት ነው። የ[ው]ም አፈጣጠር ልክ እንደዚሁ ነው። [ይ] ደግሞ ልክ [ኢ] እንደሚለው አናባቢ፣ ከንፈርን በመዘርጋትና የምላሰን የፊት ከፍል ወደ የፊት ድድ አቅጣጫ በማንሳት የሚፈጠር ድምፅ ነው። በከፍናቢዎቹና በአናባቢዎቹ መካከል ያለው ልዩነት የአፈጣጠር ነው። ይኸውም የ[ኢ] እና [ኦ] አፈጣጠር ሙሉ በሙሉ የአናባቢ ሲሆን፣ የከፍናቢዎቹ ግን በተናባቢ ጀምሮ አጫራረሱ ላይ ወደ አናባቢ የሚያጋድል መሆኑ ነው። ሁለቱም ከፍናቢዎች ነገሪ ናቸው።

ይህ እንግዲህ የከፍናቢዎችን አፈጣጠር በተመለከተ ነው። ስርጭታቸውን ስናይ ደግሞ ምድባቸው ከአናባቢዎች ጋር ሳይሆን፣ ከተናባቢዎች ጋር ሆኖ አናገኘዋለን። ይኸውም እንደ ማንኛውም ተናባቢ፣ ከአናባቢ ጋር እንጅ ብቻቸውን በተናጠል ሊባሉ አለመቻላቸው ነው። ይህም ማለት፣ ለምሳሌ አናባቢዎችን [አ፣ኦ፣ኢ፣ ወዘተ] እያልን በተናጠል መጥራት እንደምንችል ሁሉ፣ ከፍናቢዎችን ግን በዚሁ አይነት መጥራት አንችልም ማለት ነው። ርግጥ፣ [አ፣ኦ፣ኢ፣ ወዘተ] እንደምንል ሁሉ፣ [ዋ፣ዉ፣ዊ፣ ወዘተ] ማለት እንችል የለም ወይ? የሚል ጥያቄ ይነሳ ይሆናል። ይህ ትክክል ነው። ነገር ግን [ዋ፣ዉ፣ዊ፣ ወዘተ] እያልን የምንጠራው እንደ [አ፣ኦ፣ኢ፣ ወዘተ] ያሉ ተራ ድምፆችን ሳይሆን፣ ቅንጅቶችን ነው። [ዋ] የ[ው] እና የአናባቢው የ[አ]፣ [ዉ]፣ የ[ው] እና የ[ኦ] እንደዚሁም [ዊ]፣ የ[ው] እና የ[ኢ] ቅንጅቶች ናቸው። ባጭሩ አናባቢዎችን ከቅንጅት ውጭ በተናጠል ለማለት ሲቻል፣ ከፍናቢዎችን ግን ከቅንጅት ውጭ ለማለት ወይም ለመጥራት አይቻልም። ከዚህ በመነሳት የሁለቱ፣ ማለትም የአናባቢዎችና የከፍናቢዎች፣ መስረታዊ ልዩነት የአፈጣጠር ላይሆን፣ የስርጭት ወይም የቅንጅት ነው። ለማለት ይቻላል። ይኸውም ከፍናቢዎች አፈጣጠራቸው እንደ ለናባቢ ሆኖ ሳለ፣ ስርጭታቸው እንደ ተናባቢ መሆኑ ነው። ይኸውም ያለአናባቢ ሊነበቡ የማይችሉ በመሆናቸው ነው።

ቀደም ሲል በተሰጠው ሰንጠረዥ ውስጥ በሰባት መካከ ፍጥረት የተመለከቱት ተናባቢ ድምፆች፣ እንደ ተቀራራቢነታቸው፣ በአራት ከፍል ብቻ ሊጠቃለሉ ይችላሉ። ይህም ከላይኛው ከንፈራችን ጀምሮ እስከ ማንቁርት ድረስ

ያለውን የላይኛውን የአፋችንን ክፍል የጫፍ፣ የፊት፣ የመሀልና የሁዋላ (ሰር) ብሎ በአራት በመክፈልና በዚህ መሰረትም ድምፆችን እንደግክተለው አድርጎ በመመደብ ነው።

ባህርያት	ጫፍ	ፊት	መሀል	ሁዋላ
እግድ፡ ነ	ብ	ድ	ጅ	ገ ገ።
አ	ጥ	ት	ች	ከ ከ። ዕ
ፈ	ቶ	ጥ	ጭ	ት ት።
ፍትግ፡ ነ		ዝ	ኸ	
አ	ፍ	ሰ	ሸ	ሀ
ፈ		ዕ		
ለርናዊ፡	ፆ	ን	ኝ	
ጎናዊ፡		ለ ር		
ከፍናቢ፡	ው		ይ	

ከሰንጠረዥ አንደግታየው፣ እግድና ፍገድ ድምፆች በአንድ ላይ ተጠቃለው በአገድ ስር ተመድበዋል። ይህም ከባህርያት ፍጥረት መመሳሰል የተነሳ ነው። ፍገድ

ድምፆች የእግድነት ባህሪ ያላያሉ፤ ከፍናቢ የሆነው [ው] የከፍናር ከሆኑት ጋር በአንድነት በጫፍ ስር ተመድበዋል። የድላንቃና የላንቃ ድምፆች በመሀለኛው፣ አንዲሁም የትናጋና የጉርሮ ድምፆች በሁዋለኛው የአፋችን ክፍል ስር ተጠቃለዋል። እነዚህ አራት ክፍሎች፣ ወደፊት ከምናያቸው የምላሰ የተለያዩ ክፍሎች ጋር ትይዩ ናቸው።

ከአጠቃላይ ሁኔታው፤ አብዛኞቹ የአግርኛ ተናባቢ ድምፆች በፈተኛውና በመሀለኛው የአፋችን ክፍል አንደሚፈጠሩ ለመረዳት ይቻላል። የሚፈጠሩትም በከፍፍርና በምላሰ ስለሆነ፤ ከዚህ አንገር ድምፆቹን የከፍፍርና የምላሰ ብልን በሁለት ብቻ ልንከፍላቸው አንችላለን፤ የምላሰ የሚባሉት የፈት፤ የመሀልና የሁዋላ ድምፆች ተብለው በሶስት የተመደቡት ሲሆኑ፤ የከፍፍር የሚባሉት ከአፍ ውጭ ከፍፍርን በማጋጠም፤ አየር በማገድና በመልቀቅ የሚፈጠሩት ናቸው።

እነዚህ አንግዲህ ቀደም ሲል በጠቀስነው ተናጋሪ ንግግር ውስጥ ይገኛሉ የተባሉት ተናባቢ የአግርኛ ድምፆች ናቸው። በንግግሩ ውስጥ የምናገኘው ገን እነዚህን ብቻ ሳይሆን፤ ከዚህ ቀጥለን የምናያቸውንና አናባቢ የሚባሉትን ድምፆች ጭምር ነው።

አናባቢ

የአናባቢ ድምፆች ዋና ባህሪ ቀደም ሲል እንደተገለፀው፤ አፈጣጠራቸው አየርን የማያገድ መሆኑ ነው። ልቅ ድምፆች ናቸው። በዚህም ምክንያት እግድ ከሆኑት ከተናባቢ ድምፆች ይለያሉ። ሁለተኛም የግስተጋባት ደረጃቸው ከተናባቢዎች የበለጠ ስለሆነ በቀላሉ ይሰጣሉ። በሌላ አነጋገር አናባቢዎች ጆር-ገብ ወይም ጨዋሂ ድምፆች ናቸው። በአግርኛ ውስጥ የሚገኙት አናባቢ ድምፆች የሚከተሉት ናቸው።

[እ ፣ ኤ ፣ አ ፣ ጽ ፣ ኦ ፣ ኦ]

አናባቢዎች በሙሉ አፋጭና ነባሪ ናቸው። አፋጭ የሚያስኛቸው፤ ሲፈጠሩ ከላንባ የሚነሳው አየር በአፍ በኩል አድርጎ የሚወጣ መሆኑ ነው። አፈጣጠራቸውና አይነታቸው ከፍ ሲል አንጻራቸው እንደ ተናባቢ ድምፆች ከምላሰና ከከፍፍር የተለያየ እንቅስቃሴ ጋር የተቆራኘ ነው። ይሁን እንጂ እንቅስቃሴው አየርን የሚያገድ ሳይሆን፤ አፍን የሚያስከፍትና የሚያዘጋ፤ በዚያው መጠንም ከፍፍርን የሚያስከብብና የሚያዘረጋ፤ ምላሰንም ወደ ፊትና ወደ ሁዋላ እንደዚህም ወደላይ እና ወደ ታች የሚያንቀሳቅስ ነው። ስለዚህም ተናባቢዎች ሲፈጠሩ የምናየው አይነት የአካላት ንክኪ ብሎም የአየር አገፍ በአናባቢዎች አፈጣጠር ላይ የለም።

ከዚህ አኩዋያ የድምፆቹን አፈጣጠር በውል ለማየት መጀመሪያ ስለ ምላሰ አንጻንድ ነገሮችን ግንባቱ ጠቃሚ ይሆናል። ቀደም ሲል እንደተገለፀው፤ ምላሰ ለድምፅ ፈጠራ ከፍተኛ አስተዋፅዖ ያለው አካል ነው። ምላሰ የሌለው ሰው መናገር አይችልም። ለዚህም ነው፤ አንጻንድ ጊዜ ንግግርንና ምላሰን፤ ከዚያም አልፎ ምላሰና ቁዋንቁዋን፤ አንድ አድርገን የምናየው። እገሌ ደሀና ምላሰ አለው፤ የሚለው አባባልም የሚያስገነዝብን ይህንኑ የሁለቱን አንድነት ነው።

ምላሰ አንዲህ ከፍተኛ ተግባር ሊኖረው የቻለው ቀልጣፋ አካል በመሆኑ ነው። ቀልጣፋ ያደረገው ደግሞ አንደልብ የሚተግጠፍ አጥንት-የለሽ መሆኑ

ነው። ከአንቅስቃሴው አኩዋያም በሶለት ሊከፈል ይችላል። ከፍሉቹም ፊተኛ፣ መሀለኛና ሁዋለኛ ናቸው። ፊተኛ የሚባለው ከላይኛው የፊት ድድ ጋር ትይዩ የሆነውና ክድድ ጋር ንክኪ በመፍጠር ክፍ ሲል ፊተኛ ያልናቸውን ተናባቢዎች የሚፈጠረው ክፍል ነው። ሁዋለኛ የሚባለው ከትናጋ ጋር ትይዩ የሆነውና ሁዋለኛ ተናባቢ ያልናቸውን ድምፆች የሚፈጠረው ክፍል ነው። መሀለኛ የሚባለው ደግሞ በነዚህ በሁለቱ መካከል የሚገኘው ወይም የላንቃ ትይዩ የሆነው የምላሰ ክፍል ሲሆን፣ እሱም መሀለኛ ያልናቸውን ተናባቢ ድምፆች የሚፈጥረው ነው። እያንዳንዱ ክፍል ራሱን ችሎ ለእሱ ተይዩ ወደሆነው ክፍል ሊንቀሳቀስ ይችላል። የሚንቀሳቀሰውም በአረፍት ላይ፣ ማለትም በማንነጋገርበት ጊዜ ከሚገኝበት በታና ሁኔታ ተነስቶ ወደ ፊት፣ ወደ መሀልና ወደ ሁዋላ በመነሳት ነው። እንደ ተንቀሳቃሾች የምላሰ ክፍል አይነት፣ የሚፈጠረው ድምፅም እንደዚህ የፊት፣ የመሀል ወይም የሁዋላ አናባቢ ወይም ተናባቢ ይባላል። በአንቅስቃሴው ምክንያት በተጠቀሱት ቦታዎች ላይ እየር በከፊል ወይም ሙሉ በሙሉ የሚታግድ ከሆነ፣ የሚፈጠሩት ድምፆች ተናባቢ ናቸው። እንቅስቃሴው እየር የማያገድ ከሆነ፣ የሚፈጠሩት ድምፆች አናባቢ ናቸው።

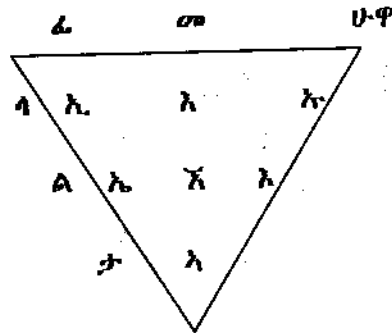
ከዚህ አንጻር ያለምንም እየር እገዳ የሚፈጠሩትና ክላይ የተዘረዘሩት ሰባት አናባቢ ድምፆች እንደሚከተለው ሆነው በሶለት ሊመደቡ ይችላሉ። ይህም ቀደም ሲል በአፍ ውስጥ በምላሰ አማካኝነት ይፈጠራሉ ካልናቸው ተናባቢ ድምፆች አመዳደብ ጋር እንድ ነው።

ፊተኛ	ኢ	ኤ	
መሀለኛ	አ	ኧ	ኣ
ሁዋለኛ	ኦ	ኦ	

እንደዚሁም ተንቀሳቃሾች የምላሰ ክፍል እንደሚገኝበት ከፍታ ወይም ዝቅታ መጠን፣ እነዚህ አናባቢዎች ላዩኛ፣ ልክኛ እና ታቸኛ ተብለው እንደገና በሶለት እንደሚከተለው ይመደባሉ።

ላዩኛ	ኢ	አ	ኦ
ልክኛ	ኤ	ኧ	ኣ
ታቸኛ		ኣ	

እነዚህን ሁለት አይነት አከፋፈሎች እንደሚከተለው አድርጎ በአንድ ማዕተፍ አጠቃሎ ማሳየት ይቻላል።

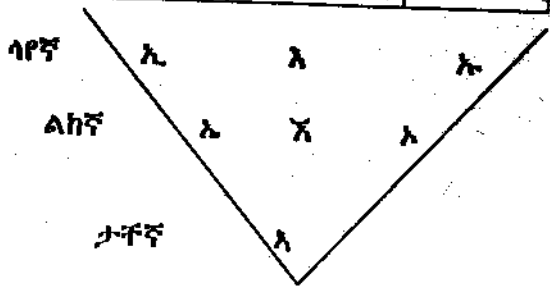

የአናባቢ ግዕዝ

ይህ እንግዲህ አናባቢዎች በግንኙነት ማለትም በዝምታ ጊዜ ምሳሌ ከሚገኝበት ቦታ ተነስቶ፣ ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ ወደ ፊትና ወደ ሁዋላ፣ እንዲሁም ወደ ላይና ወደ ታች እያለ ከሚፈጠረው የመሳሳብ እንቅስቃሴ እኩዋያ ሲታይ ነው። በሌላ በኩል ደግሞ፣ ከፍር ከዚሁ የምሳሌ እንቅስቃሴ ጋር በሚያደርጉት ተስተጋብሮት ምክንያት፣ ሊከበብና ሊዘረጉ ይችላሉ። በዚህም መሰረት ከላይ የተመለከቱት አናባቢዎች ከብ፣ መካከለኛና ዝርግ ተብለው በሶስት ሊከፈሉ ይችላሉ። ከብ የሚባሉት የምሳሌ የሁዋላ ክፍል ወደ ትናጋ ሲወጣና ከፍርም ስብሰብና ጥብብ ሲሉ የሚፈጠሩት ናቸው። እነዚህም የሁዋላ አናባቢዎች ያልናቸው [ኦ] እና [ኦ] ናቸው። መካከለኛ የሚባሉት፣ ምሳሌ ወደ ፊትም ሆነ ወደ ሁዋላ ሳይል፣ መካከለኛ ቦታውን እንደያዙ፣ ከፍርም ሳይጠቡና ሳይሰፉ ልክኛ ሆነው በሚገኙበት ጊዜ የሚፈጠሩት ናቸው። እነዚህም መሀለኛ አናባቢዎች ያልናቸው [እ፣ኦ] እና [ኦ] ናቸው። ዝርግ የሚባሉት ደግሞ ምሳሌ ወደ ሳይ ማለትም፣ ወደ ድጃችን፣ ሲጠጥና ከፍርም ልክኛ መሆናቸው ቀርቶ፣ ሲዘረጉ ወይም ሲሰፉ የሚፈጠሩት ናቸው። እነዚህም የፊት አናባቢዎች ያልናቸው [ኦ] እና [ኦ] ናቸው። በጥቅል ግን አናባቢዎችን ዝርግና ከብ (መጥመጥ) ብሎ በሁለቱ ክፍሎች ብቻ መወሰን ይቻላል። ቀደም ሲል የጠቀሰናቸው ክፍናቢዎችም በነዚህ በሁለቱ ውስጥ የሚመደቡ ናቸው። ይኸውም [ይ] ከፊት (ዝርግ) አናባቢዎች ጋር፣ [ው] ደግሞ ከሁዋላ (ከብ) አናባቢዎች ጋር በመሰለፍ ነው።

ቀደም ሲል የዘረዘርናቸው 30 ተናባቢዎችና ከላይ በግዕዝ ውስጥ የሚታዩት ሰባት አናባቢዎች ሲደመሩ፣ የቁጥንቁጥው ድምጾቹ ጠቅላላ ቁጥር 37 ይሆናል። እንደ ተመሳሳይነታቸው፣ ሁሉንም በእንደ ስንጠረኻ እካቶ እንደሚከተለው ማሰቀመጥ ይቻላል።

ባህርያት ፍጥረት	ጭና	ፊት	መሀል	ሁዋላ
እግድ:				
ኃ	ብ	ድ	ጅ	ግ ጥ
አ	ጥ	ት	ቸ	ከ ከጥ ዕ
ፈ	አ	ጥ	ጥ	ት ትጥ
ፍትግ:				
ኃ		ዘ	ኸ	
አ	ፍ	ሰ	ሸ	ሀ
ፈ		ዕ		
ሰርናጭ:				
	ጥ	ግ	ኸ	
ጎናጭ:		ሐ		
ላሽ:		ር		
ክፍናቢ:	ወ		ይ	

የእግርኛ ፎኒዮች

ስትርጉምም ሆነ ስሰርዓተ ዕህፈት መሰረት ለሆኑ የሚገባቸው ድምጾች እነዚህ ብቻ ናቸው። ይሁን እንጅ ስርዓተ ዕህፈታችን በነዚህ ድምጾች ላይ ብቻ ሳይሆን፣ በግዕዝ

ድምፆችና ፊደሎች ላይ የተመሰረተ በመሆኑ፤ ቀደም ሲል በመግቢያው ላይ እንደተጠቀሰው፤ ለአማርኛ ምንም ፋይዳ የሌላቸው እንዳንድ ፊደሎችን ሊይዝ ችሎአል። ወደ ዋናው ጉዳይ እንመለስ።

ፎኒም

እስካሁን ድረስ ያተኮርነው በድምፆች እፈጣጠርና በዚህም ላይ በሚመሰረተው በአይነታቸው ወይም እከፋፈላቸው ላይ ነው። የከናፍር፣ የጥርብ፣ የድድ፣ የድላንቃ፣ የላንቃ፣ ወዘተ፤ እያልን በመካነ ፍጥረታቸው፤ ነፃሪ፣ እግድ፣ ልቅ፣ ወዘተ፤ እያልን ደግሞ በባህርያ ፍጥረታቸው፤ እንደዚህም በአየሩ መውጫ በር መሰረት የሰርን እና የእፍ እያልን፤ ለንከፋፍላቸው ቆይተናል። ከዚህ ቀጥሎን ደግሞ እነዚህ ድምፆች እንዴት እንደሚቀናጁ እንመለከታለን። ወደዚያ ከመግባችታችን በፊት ግን እንደ ነጥብ ማንላት ይኖርብናል። ይኸውም እስካሁን ያየናቸው ድምፆች በቁዋንቁዋው ውስጥ ለሚገኙት ቃላት መሰረት መሆናቸው ነው። እንደ ቃል ከሌላ ቃል በትርጉም ሆነ በቅርፅ የሚለየው በውስጡ የሚገኙት ድምፆች በሌላው ቃል ውስጥ ከሚገኙት ድምፆች በከፊል ወይም በሙሉ የተለዩ ሲሆኑ ነው። ስምሳሌ፤ የሚከተሉትን እንመልከት።

/ብአርአት/ፊ	በረት
/ውአርአት/	ወረት

እነዚህ ጥንድ ቃላት በትርጉም ሙሉ በሙሉ የተለያዩ ናቸው። ያንዱ ትርጉም ከሌላው ጋር የሚዛመድ አይደለም። ይሁን እንጅ፤ ቃላቱ በቅርፅ ብዙም የተለያዩ አይደሉም። በውስጣቸው ከሚገኙት እምለት እምለት ድምፆች መካከል በመጀመሪያዎቹ፤ ማለትም በ[ብ] እና በ[ው] ብቻ ነው፤ የሚለያዩት። እነዚህ ድምፆች ደግሞ ትይዩ በሆነ ተዋረድ (ላይና ታች) ስርዓት የተሰለፉ ናቸው። ከነዚህ ሁለት ትይዩ ድምፆች መለያየት የተነሳም፤ ሁለቱ ቃላት የተለያዩ ትርጉም ሊይዙ ችለዋል። ለትርጉሞቹ መለያየት ምክንያት የሆኑት እነዚህ ሁለት ትይዩ ተዋረድ ድምፆች ናቸው፤ ማለት ነው። እንደዚህ ያሉ ትርጉም-ለዩ የሆኑ ድምፆች በእንግሊዝኛ አጠራር ፎኒም ይባላሉ። ጌታሁን (1990) ንጥረ-ድምፅ-ልላን ይላቸዋል። የሁን እንጅ ይህ ስያሜ ረዥምና ለአጠራርም እስኛጋሪ ስለሚመስል፤ ፎኒም የሚለውን አጭር ቃል እንጠቀማለን። ስለዚህም ማንኛውንም ትርጉም-ለዩ የሆነን ድምፅ ፍኒም እያልን እንጠራለን።

ፊ ይህ አይነቱ እፃፍ ፎኒማዊ ነው። እንደ ላቲኑ እፃፍ ተናባቢና እናባቢ እየተለዩ የሚታዩበት እፃፍ ነው። መደበኛው የአማርኛው እፃፍ እናባቢዎቹን ከተናባቢዎቹ ጋር አያዋደ በአንድ ምልክት የሚያላይ ነው። ዝርዝሩን ከባዩ እና ቲም 89 (1989) ይመልከቱ።

ከዚህ አኩዋያ እስካሁን የተመለከትናቸው አናባቢም ሆኑ ተናባቢ ድምፆች ትርጉም-ለዩ ለሌሆኑ፣ በሙሉ ፎኒዎች ናቸው። ትርጉም ለይነታቸውን ለማረጋገጥ፣ ከላይ አንደተጠቀሱት ያሉና በአንድ ድምፅ ብቻ የሚለያዩ ጥንድ ጥንድ ቃላትን እየፈለጉ ትርጉማቸውን ማነፃፀር ያስፈልጋል። እዚህ ላይ በዚህ አይነት የሁሉንም ድምፆች ፎኒማዊነት ማሳየት ጊዜ-ፈጅ ለሌሆን፣ ለአብነት ያህል የሚከተሉትን ብቻ አናቀርባለን።

[ከአርአር]	ከራር	[ብአልልአ]	በላ	[አድድአር]	አድር	2
[ግአርአር]	ግራር	[ብአልልአ]	ባላ	[አድድአል]	አድል	

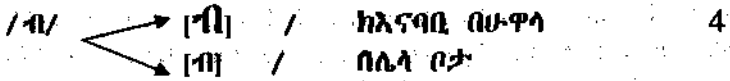
እነዚህ ጥንድ ጥንድ ቃላት የሚለያዩት ባንዳንድ ትይዩ ድምፆች ብቻ ነው። የመጀመሪያው ጥንድ መነሻ ላይ ትይዩ ሆነው በገቡት በ[ግ] እና በ[ከ]፣ የሚቀጥለው ጥንድ፣ መካከል ላይ በሚገኙት በ[አ] እና በ[አ]፣ አንደዚህም የመጨረሻው ጥንድ፣ መጨረሻ ላይ በሚገኙት በ[ል] እና በ[ር] ነው። በትይዩዎቹ ድምፆቹ ልዩነት ምክንያት፣ ቃላቱ የተሰያየ ትርጉም ሊይዙ ችለዋል። ለሰዚህም ለየጥንዱ ቃላት የትርጉም ልዩነት መንስዔ የሆኑት ድምፆች፣ ማለትም /ከ፣ግ፣አ፣አ፣ል፣አና ር/ፎኒዎች ናቸው። ከዚህ ላይ ግን ፎኒዎቹ የሚገኙበት ቦታ ትይዩ መሆኑን አንደገና ማጤን ያስፈልጋል። የሚገኙበት ቦታ ትይዩ ካልሆነ፣ ፎኒምነታቸውን በርግጠኝነት ለመናገር ያዳግታል።

ፎኒዎች ረቂቅ ናቸው። ለሌሆኑም አዕምሮአዊ አንጅ አካላዊ ገፅታ የላቸውም። አካላዊ ገፅታ የሚኖራቸው በአንደበት አካላት አየተፈጠሩ ሲወጡና በጀርም ሲሰሙ ነው። አንደበታዊ አፈጣጠራቸው ደግሞ ቀደም ሲል አንደተመለከትነው፣ የተለያየ ነው። ለሰዚህም አንድ ፎኒም የተለያየ አካላዊ ገፅታ ይኖረዋል። ስምሳሌ፣ የሚከተሉትን አንመልክት።

/ብአት/	[ብአት]	ባት	3
/ልአብ/	[ልአብ]	ላብ	

በነዚህ ቃላት ውስጥ የሚገኘው [ብ] የተለያየ ገበት አለው። ይኸውም ባብ ([ልአብ]) በሚለው ቃል መድረሻ ላይ የሚገኘው፣ ልል [ብ] ሲሆን፣ ባት ([ብአት]) በሚለው መነሻ ላይ የሚገኘው [ብ] ልል አለመሆኑ ነው። ይሁን እንጂ፣ ባት በሚለው መነሻ ላይ ያለውን [ብ] አላልተን፣ ባብ በሚለው መጨረሻ ላይ የሚገኘውን ደግሞ አጥብቀን ብንጠራው፣ ቃሉ ትርጉሙን አይቀይርም። የሁለቱ ድምፆች መቀያየር የንበት እንጅ የትርጉም ለውጥ አያስከትልም ማለት ነው። ይህ ከሆነ፣ ሁለቱ ድምፆች የአንድ አዕምሮአዊ ፎኒም የተለያዩ አካላዊ ገፅታዎች ወይም ክላሾች እንደሆኑ ተደርገው ይወሰዳሉ። አዕምሮአዊ የሆነው አንድ ፎኒም አካላዊ ሆኖ ከአንደበት በሚወጣበት ጊዜ፣ ሁለት ወይም ከዚያ በላይ የሆነ ቅርፅ ሲያሳይ ይችላል። እነዚህ የተለያዩ አካላዊ ቅርፆች ዘር-ፎኒም

ይባላሉ። ፎካልና ዘረ-ፎካልን ለመለየት፣ ፎካልን በአዝባር ዘረ-ፎካልን በግዕዝን ቅንፍ ውስጥ እንገልጻለን፤ የዘረ-ፎካል መከሰቻ ቦታም ይገለጻል። በዚህ መሰረት የሚከተለውን እንመልከት።

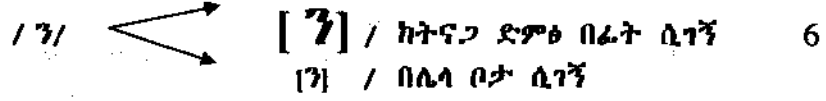

ይህ እቀራረብ እዕምርእዊ የሆነችው ፎካል /ብ/ አካላዊ፣ ግላትም እንደቦታዊ፣ ሆኖ ሰትወጣ፤ ሁለት አይነት ቅርፅ እንደሚኖራት ያሳያል። እንደኛው ልል ሆኖ የምትከሰትበት ሲሆን፣ ሁለተኛው ደግሞ ልል ሳትሆን የምትገኝበት ነው¹⁰። ልል ሆኖ የምትከሰተው እናባቢ ተከትላ ሰትገባ ነው። ልል ሳትሆን የምትከሰተው በግንኛውም ሌላ ቦታ ሰትገኝ ነው። በዚህ እይነት ግንኛውም ፎካል በአካል ሲከሰት፣ የተለያዩ ቅርፅ ይይዛል። የተለያዩት ቅርፆችም ከፍ ሲል እንደተጠቀሰው፣ የረቂቁ (እዕምርእዊው) ፎካል ዘርፍ ናቸው።

ጉዳዩን ይበልጥ ግልፅ ለማድረግ የሚከተሉትን እንመልከት።

/ን-ብ/	[ንእብ]	ንብ	5
/ም-ን/	[ምእን]	ምን	
/ምእንጉ-ሰት/	[ምእንጉእሰት]	መንግሰት	
/ምእንክ-ር/	[ምእንክእር]	መንክር	

በዚህ ምሳሌዎች ውስጥ የሚታየው [ን] እንደ አይነት አይደለም። በመጨረሻዎቹ ሁለት ቃላት ውስጥ የሚገኘው [ን] በመጀመሪያዎቹ ሁለት ቃላት ውስጥ ከሚገኘው [ን] የተለየ ነው። ልዩነቱ የመካከ ፍጥረት ነው። በመጀመሪያዎቹ ሁለት ቃላት ውስጥ የሚገኘው ድዳዊ [ን] ሲሆን፣ በመጨረሻዎቹ ሁለት ቃላት ውስጥ የሚገኘው ትናጋዊ ነው። በትናጋዊው ፋንታ ድዳዊውን [ን] ብናሰገባ፣ የቃሉ ትርጉም እይለወጥም። ይህ ከሆነ፣ ሁለቱ ድምፆች የአንድ ፎካል የተለያዩ አካላዊ ከላኝች፣ ግላትም ዘረ-ፎካሎች፣ ናቸው ግላት ነው። ስለዚህም ከፍ ሲል እንዳደረገው፣ ፎካልንና ዘረ-ፎካሎቹን እንደሚከተለው እናሳያለን።

ስለፎካሎችና ስለ ዘርፎቻቸው ይህን ያህል ከተረጎን፣ ከፍ ሲል ወደተነሳንበት፣ የቅንጅት ጉዳይ እንመለስና የፎካሎችን የአቀነጃጀት ስርዓት እንመልከት።

¹⁰ ተራ እገድ የምንለው ጥብቅ ያልሆነን እገድ ድምፅ ነው።

አቀነጃጀት

ቀደም ሲል በአይነት በአይነት ያስቀመጥናቸው ድምፆች፣ ካሁን በፊት እንደተገለፀው፣ ተናጠላዊና ቅንጅታዊ ባህሪ አላቸው። ባለፈው ገዕዝ ከፍል ለማሳየት የሞክርነው ተናጠላዊ ባህሪያቸውን ነበር። ይኸውም እያንዳንዱ ድምፅ የትና እንዴት እንደሚፈጠር እናም እንዱ ከሌላው በምን እንደሚለይ በማሳየት ነው። በዚህ ከፍል ደግሞ የእያንዳንዱን ድምፅ ቅንጅታዊ ባህሪ ለማሳየት እንሞክራለን። ቅንጅታዊ ባህሪ ሰንል፣ እንድ ድምፅ ከሌላ ድምፅ ወይም ድምፆች ጋር ሲለሰፍ፣ የሚይዘው ቦታና በዚያ ቦታ በመገኘቱም በራሱ ወይም በጎረቤቱ፣ ማለትም አብሮት በሚሰለፈው ድምፅ ላይ የሚያስከትሰው ሰውጥ ማለታችን ነው። በለውጡ ምክንያት ፎኒሞች በተለያዩ ቦታ፣ ማለትም አቀነጃጀት፣ የተለያዩ ገፅታ ወይም መልክ ሊኖራቸው ይችላል። የአንድ ፎኒም የተለያዩ ገፅታዎችም ዘረ ፎኒም እንደሚባሉ ከፍ ሲል ገልፀናል። ፎኒሞቹ በእዝባር (//) ውስጥ ሲጻፉ፣ ዘረ-ፎኒሞች በማዕዘን ቅንፍ ([]) ውስጥ እንደሚጻፉም አሳይተናል። ይህም አስማቀፋዊ የሆነ ስነ-ልቦናዊ የአገጻጻ ስርዓት ነው።

ከአሰላሰፍ የሚመጣን ባህሪ በወጉ ለማየት፣ መጀመሪያ ምን ፎኒም ከምን ሌላ ፎኒም ወይም ፎኒሞች ጋር ሲሰለፍ ይችላል? የሚለውን ጥያቄ መመስሰ ይኖርብናል። ከዚህ አንጻር፣ ቀደም ሲል የተዘረዘሩት እናባቢና ተናባቢ ፎኒሞች እያንዳንዳቸው ከሌላ ፎኒም ጋር ሲሰለፉ፣ የሰልፉ መጀመሪያ (ከግራ ወደቀኝ) ወይም መጨረሻ የመሆን እድል አላቸው ብሎ፣ መነሳት ይቻላል። በዚህ መሰረት ተናባቢ ያልናቸውን ፎኒሞች ስርጭት ብንመለከት፣ ከአንዱ በስተቀር ሌሎቹ በሙሉ በቃል መነሻ ላይ ሊገኙ፣ ማለትም የሰልፉ የመጀመሪያ ድምፅ ሊሆኑ ይችላሉ። በዚህ ቦታ ላይ የማይገኘው /ኝ/ብቻ ነው። በዚህም ምክንያት በዚህ ፎኒም የሚጀምር የአማርኛ ቃል የለም። እስቲ ያሰቡ።

ከእናባቢዎች መካከል ደግሞ በመነሻ ሊገኙ የሚችሉት /እ፣ ሻ እና አ/ ብቻ ናቸው። እነዚህም መሀለኛ አናባቢ ያልናቸው ናቸው። ሌሎቹ፣ ማለትም ዳረኞቹ፣ በቃል መነሻ ላይ አይገኙም። ለዚህም በእነሱ የሚጀምር የአማርኛ ቃል ያለ አይመስልም። ርግጥ፣ እንደ ኢየሱስ ያሉ የውጭ ሰሞች እሉ። ይሁን እንጅ ተወላጅ የአማርኛ ተናጋሪ እንደነዚህ ያሉትን ሰሞች ኢየሱስ እንጅ፣ ኢየሱስ እያለ አይጠራም። ዳረኛውን /አ/ በመሀለኛው /አ/ ይተካዋል። የቀዋንቀዋው የአናባቢዎች የአገባብ ስርዓት አይፈቅድለትም።

እንግዲህ ከላይ በተጠቀሰው መሰረት ከ/ኝ/ እና ከዳረኛ አናባቢዎች በስተቀር ማንኛውም ፎኒም በመነሻ ሊገኝ ከቻለ፣ ከዚያ ፎኒም ቀጥሎ ሲሰለፍ የሚችለው ፎኒም ምንድን ነው? የሚል ሌላ ጥያቄ ማንሳቱ ተገቢ ይሆናል። በመሰረቱ የመጀመሪያው ተሰላፊ ተናባቢ ከሆነ፣ ከእሱ ቀጥሎ የሚገባው አናባቢ ብቻ ነው። የመጀመሪያው ተሰላፊ አናባቢ ከሆነ ደግሞ፣ ከሱ ቀጥሎ ሊመጣ

የሚችለው እንደ ወይም ሁለት ተናባቢ ፎኒም ብቻ ነው። ለዚህ የሚከተሉትን ምሳሌዎች እንመልከት።

ተለ	ምሳሌ:			
	(ሀ)	/ንእ/	ና	1
ተእ	(ለ)	/እፍ/	እፍ	

በምሳሌ (ሀ) አካሄድ ብንቀጥል፣ ካናባቢው ቀጥለን እንድም የተለያዩ ሁለት ተናባቢዎችን ወይም እንደ ረዥም (ጥብቅ) ተናባቢን ብቻ ልናገኝ እንችላለን። ረዥም ተናባቢን ፊደሉን ደግሞን በመፃፍ እናመለክታለን። ለላቀናጃጀቱ የሚከተሉትን ምሳሌዎች እንመልከት።

አተተ	ምሳሌ:			
1 2	(ሀ)	/እንድ/		2
	(ለ)	/እምድ/		
	(መ)	/እሰም/		

ከምሳሌ (2) እንደምንረዳው፣ ተከታትለው ከሚገቡት ሁለት ተናባቢዎች መካከል የመጀመሪያው ቀጣይ መሆን አለበት። ሁለተኛው ቀጣይ ወይም እግድ ሊሆን ይችላል። ይህ እገሳብ ሊፋለስ እይቻልም። ከተፋለሰ፣ ግለትም እግዱ ቀድሞ ቀጣዩ ተናባቢ ከተከተለ፣ በመካከላቸው [እ] የሚለው አናባቢ ይገባል። ለምሳሌ፡ የሚከተሉትን እንመልከት።

(ሀ)	[ብእርቅ]	3
(ለ)	[ፍእቅእር]	

በቅንፍ ውስጥ ከሚታየው እፃፍ እንደምንረዳው፣ በምሳሌ 3(ሀ)፣ /ር/ እና /ቅ/ ሊከታተሉ እንደሚችሉ፣ በምሳሌ (ለ) ውስጥ ግን /ቅ/ እና /ር/ ሊከታተሉ እንደማይችሉ እንመለክታለን። ይህም በመሆኑ፣ [እ] በመካከላቸው ሊገሳ ችሉአል። እንደ ረዥም ተናባቢ የሚገኝላቸው ደግሞ እንደሚከተሉት ያሉ ናቸው።

አተተ	ምሳሌ:			
1 1	(ሀ)	/እጥጥ/	እጥ	4
	(ለ)	/እከከ/	እከ	
ተአተ	ምሳሌ:			
	(ሀ)	/ልእት/	ሳት	5
	(ለ)	/ብእት/	ባት	
	(መ)	/ሰእር/	ሳር	

አተተ ምሳሌ:

12

- (ሀ) /ክጸርሰ/ ክርሰ 6
- (ለ) /ለጸርክ/ ለርክ
- (መ) /ብጸልግ/ በልግ

ተአተተ ምሳሌ:

11

- (ሀ) /ለጸቅቅ/ ለቅ (ቀቦቶ) 7
- (ለ) /ድጸግግ/ ደግ
- (መ) /ሀአቅቅ/ ሀቅቅ

ከዚህ ላይ አንድ ጥያቄ ሊነሳ ይችላል። ይኸውም፡ በተናባቢ በሚጀምሩ ቅንጅቶች ውስጥ፡ ከአናባቢው ቀጥሎ፡ አንድም ሁለት የተለያዩ ተናባቢዎች አለያም አንድ ረጅም ተናባቢ ይገኛል ለንል፤ በአንድም ቦታ በቁዋንቁዋው ውስጥ ረጅም ተናባቢዎች አሉ ማለታችን ነው። ይህ ምን ያህል ውነት ነው? የሚል ነው። ቀደም ሲል በአየነው የርዲም ሰንጠረዥ ውስጥ አይመልከት እንጂ፤ ከ/ሀ/በለተቀር እያንዳንዱ ተናባቢ ፎኒም ረዝሞ፤ ማለትም ጠብቆ፤ ሊነበብ ይችላል። ረዝሞ የሚገኝበት ቦታ ግን በመሰረቱ አንድም በቃል መሀል፤ አለያም በቃል መድረሻ ላይ ነው። በቃል መድረሻ ላይ ያለውን ሁኔታ ከላይ በተራ ቁጥር (4) እና (7) ከተሰጡት ምሳሌዎች መረዳት ይቻላል። በቃል መሀል ስለሚታየው ጥብቀት ግን የሚከተሉትን እንመልከት።

- (ሀ) /ፅጸግግኦ/ ፅጋ 8
- (ለ) /ድጸሰሰኤት/ ደሴት
- (መ) /አብብኦት/ አባት

በነዚህ ምሳሌዎች ውስጥ በአናባቢዎቹ መካከል የሚታየው ተናባቢ ጥብቅ ነው። አንድ ጽምፅ ረጅም ወይም ጥብቅ ነው የሚባለው፤ ንበቂ ረዝም ያለ ጊዜ የሚወሰድ ሊሆን ነው። ለምሳሌ፡ ተራውን [ብ] ለማለት (ለመጥራት) ግማሽ ሴኮንድ ይወስድ እንደሆነ፤ ረጅሙን [ብብ] ለማለት ከግማሽ ሴኮንድ በላይ ይወስድብናል ማለት ነው። በዚህም የጊዜ ልዩነት ምክንያት፤ እንደ [ብብ] ያሉት ረጅም ድምፆች ይባላሉ። በቀደምት ሊቃውንት ዘንድ ጥብቅ ድምፅ በመባል ይታወቃሉ። ሁለት ቃላት በመካከላቸው በሚገኙ ትይዩ ድምፆች የርዝመት ልዩነት ምክንያት፤ የትርጉም ልዩነት ሊኖራቸው ይችላል። ስዚህ ምሳሌ የሚሆኑን የሚከተሉት ናቸው።

- (ሀ) /ግጸንንኦ/ ገና (ለ) /እልልጸ/ አለ 9
- /ግጸንኦ/ ገና /አልጸ/ አለ

(መ)	/ግእምምኣ/	ጋማ	(ሰ)	/ከአብብአ/	ካባ
	/ግእምኣ/	ጋማ		/ከአብአ/	ካባ

በየጥንዱ ውስጥ ያሉት ቃላት ትርጉም የሚለያየው በየመካከላቸው በሚገኘው ተናባቢ ድምፅ መርዘም ወይም አለመርዘም ምክንያት ነው። ይኸውም፡ በምሳሌ (ሀ) ውስጥ የ[ን]፣ በምሳሌ (ለ) የ[ል]፣ በምሳሌ (መ) የ[ም]፣ እንዲሁም በምሳሌ (ሰ) የ[ብ] ድምፅ መርዘምና አለመርዘም ነው። ሁኔታው የሚያሳየው፣ ርዝመት ወይም ጥብቀት ትርጉም-ለይ መሆኑን ነው። ሁለት ቃላት በሁለት ትይዩ ፎኒዎች መለያየት ብቻ የተለያየ ትርጉም ሊኖራቸው አንደሚችል ሁሉ፣ በአንድ ፎኒዎ ማጠርና መርዘም ምክንያትም እንደዚሁ የተለያየ ትርጉም ሊኖራቸው ይችላል። ስርዓተ ፅህፈታችን ከላይ በምሳሌዎቹ አንዳሳየነው የየድምፁን ፊደላዊ ምልክት ደግሞ በመፃፍ ርዝመትን ማሳየት ሲችል፣ ይህን ባለማድረግ ተዳዩ አንደ ችግር ሊቆጠር ኖሮአል።።

ወደተነሳንበት የቅንጅት ተዳይ እንመለስ። በቃል መካከል ሊገኙ የሚችሉት ሁለት የተለያዩ ተናባቢዎች ወይም የአንድ ረዥም ተናባቢ ብቻ ነው። ሶለተኛ ተናባቢ ከተገኘ፣ ከሱ በፊት [አ] የሚለው አናባቢ ስርጎ ይገባና ሶስተኛውን ተናባቢ ከቀዳሚዎቹ ተናባቢዎች ይለየዋል። ይህንን በሚቀጥለው ክፍል እናየዋለን።

ቀለም

ከፍ ሲል በተመለከትነው ሁኔታ፣ ፎኒዎች ሲቀናጁ የሚፈጥሩት አካል ቀለም¹² ይባላል። ትርጉም ሊኖረው ወይም ላይኖረውም ይችላል። ቀለም የሚያሰገው አንድ አናባቢ ብቻውን ወይም ከተናባቢ(ዎች) ጋር ሆኖ አንድ ቅንጅታዊ አካል መፍጠሩ ነው። ስምሳሌ፡ ሳሙና [ሰአምኡንአ] የሚለውን ቃል አንመልከት።

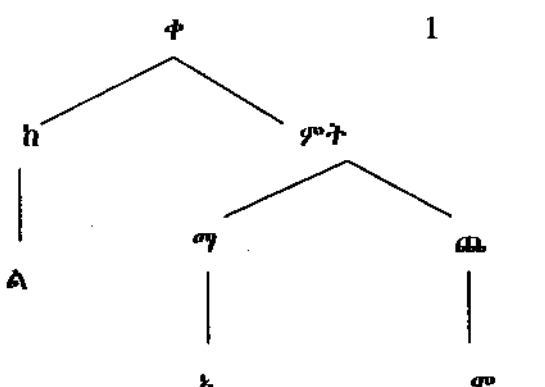
¹¹ ምልክቱን እየደገው መፃፍ ራሱን የቻለ ጣጣ አለው። አንዱ እየደገው የሚፈረውን ሌላው እየገጠለ ሲፈረው ይችላል። በላቲን አፃፃፍ የሚታየው ዋናው ችግር ይህ ነው። ርምጃው የፅህፈት ትምህርትን ከባድ የሚያደርግ ነው። ዝርዝሩን በተመለከተ ባዩ (1984)ን እና ባዩ እና ቲም 89 (1989)ን ይመልከቱ።

¹² እዚህ ላይ ቀለም የምንለው በስርዓተ ፅህፈታችን ውስጥ ቀለም ከምንለው የተለየ ነው። ስምሳሌ፣ አንድ ልጅ ፊደል ቆጥሮ ሲጨርስ፣ ቀለም ለየ ይባላል። በዚህ አገባብ፣ ቃሉ የየፊደሉን ልዩ ምልክት ያመለክታል። እያንዳንዱ ምልክት ደግሞ የአንድ ተናባቢንና የአንድ አናባቢን ድምፅ ቅንጅት ባንድ ላይ ስለሚወክል፣ እኛ እዚህ ላይ ቀለም ከምንለው ጋር ይመሳሰላል። ይሁን እንጂ፣ እኛ ቀለም የምንለው፣ በውስጡ ከአንድ ተናባቢ በላይ ስለሚይዝና ትርጉምም ሊኖረው ስለሚችል፣ ከስርዓተ ፅህፈቱ ቀለም ይለያል። ሁለቱን ቀለሞች ስርዓተ ፅህፈታዊና ስርዓተ ድምፃዊ ብሉ መለየት ይቻላል። ሁለቱም ምት ስላላቸው፣ በስርዓተ ግጥም ለየሰገኙ ቤት መምቻ አየሆን ያገለገላሉ። ለዝርዝሩ መንግስቱ (1963)ን፣ ደረጀ (1975)ን፣ ባዩ እና ቲም (89) (1989)ን፣ ተሾመ (1997)ን፣ እንዲሁም ብርሀኑ (2000)ን ይምልከቱ።

ቃሉ [ሰአ - ምኡ - ንአ] የሚሉትን ሶስት ቀለሞች ይዞአል። የየቀለሙ አቀናጃጀት [ተአ-ተአ-ተአ]፣ ማለትም ተናባቢ - አናባቢ - ተናባቢ - አናባቢ አያለ የሚሄድ ነው። እያንዳንዱ ቀለም ትርጉም የለውም። ትርጉም ያለው የቀለሞቹ ቅንጅት የሆነው ሳሙና [ሰአምኡንአ] የሚለው ቅርፅ ነው። አንደዚህ ያለው ትርጉም-አዘል ቀለም ምዕላድ ይባላል። ዝርዝር ባህሪውን በምዕራፍ ሁለት ስለምንመለከተው፣ ከዚህ ላይ ከሰሙ ጋር ብቻ እንተዋወቅ።

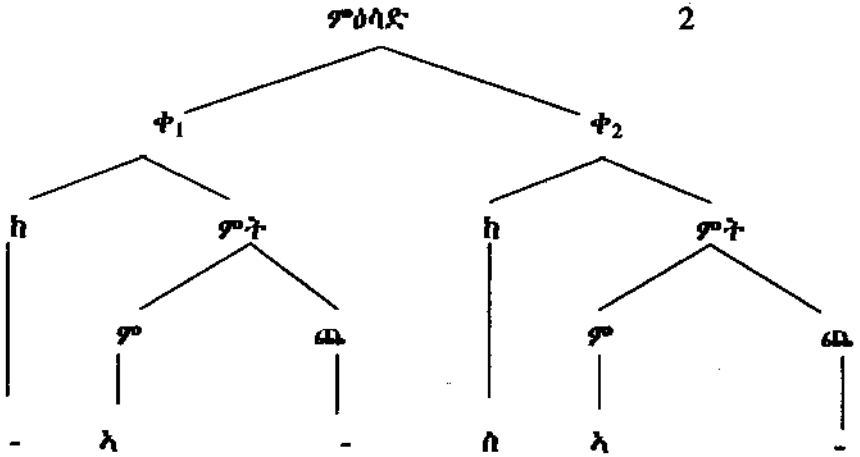
ምዕላዶች በውስጣቸው ባለው የቀለም መጠን መሰረት ባለ አንድ፣ ባለ ሁለት፣ ባለ ሶስት፣ ወዘተ፣ ቀለም ምዕላድ እየተባሉ ይለያሉ። ለምሳሌ፡ አንደ ሳሙና ያሉት ባለ ሶስት፣ አንደ ሰባ [ሰአ-ተአ] ያሉት ባለ ሁለት፣ አንደ ኗ [ንአ] ያሉት ደግሞ ባለ አንድ ቀለም ምዕላዶች ናቸው። ከዚህ በመነሳት እንደ ኗ [ንአ] ያሉት ተራ፣ አንደ ሳሙና [ሰአምኡንአ] ያሉት ደግሞ ውስብስብ ቀለሞች ይባላሉ። የሀፃናት የቁጥንቁጥ ልምደት የሚጀምረው በተራ፣ ማለትም በባለ አንድ ቀለም ምዕላዶች ነው። የንባብ ትምህርትም እንደዚሁ።

በአንድ ቀለም ውስጥ የሚገኙ ድምፆች በተናጠላዊ ቅደም-ተከተል ብቻ የሚደረገደሩ ሳይሆኑ፣ በተዋረዳዊ አቀማመጥም እየተዋቀሩ አንድ አካል የሚፈጥሩ ናቸው። የመዋቅሩ ምስሶ አናባቢው ድምፅ ነው። ያለሉ መዋቅሩ ሊቆም አይችልም። አሱ ግን ብቻውን አለያም ከአንድ ቀዳሚ ወይም ተከታይ ተናባቢ ጋር ሆኖ፣ የመዋቅሩን አንድ ክፍል ወይም ርክን ሊፈጥር ይችላል። ይህ ክፍል ደግሞ እንደዚሁ ብቻውን ወይም ከአንድ ቀዳሚ ተናባቢ ድምፅ ጋር ሆኖ፣ አጠቃላዩን ቀለሚያ መዋቅር ይፈጥራል። ያወቃቀሩን ዝርዝር ስርዓት በዕውቀት አንድሚከተለው እናሳያለን።

ከታች ወደ ላይ ብንመለከት፣ የመዋቅሩ ምስሶ የሆነው አናባቢ (አ) ብቻውን ቆሞ የመዋቅሩን ማዕከል (ማ)ን መስርተዋል። ይህ ማዕከል ደግሞ ከጨራሹ (ጫ) ተናባቢ ድመፅ ጋር ሆኖ፣ የቀለሙን ምት መስርተዋል። ምቱም በተራው ከከፋቹ (ከ) ተናባቢ ጋር ሆኖ፣ አጠቃላዩን ቀለም አዋቅሮአል። በሌላ አነጋገር [አ] ማዕከሉን፣ ማዕከሉና ጨራሹ ተናባቢ [ም] ምቱን፣ ምቱና ከፋቹ ተናባቢ (ል) ቀለሙን መስርተዋል። ከፋቹና ጨራሹ ተናባቢዎች ለመዋቅሩ የሌናባቢውን

ያህል አስፈላጊ አይደሉም። ስለዚህም ሲቀሩ ይችላሉ። በዚህን ጊዜ ያለንሱ የሚዋቀረው ቀለም አናባቢውን ምስሶ ብቻ ይዞ ይቆማል። ለምሳሌ፣ አሳ የሚለውን ምዕላድ ብንመለከት፣ በውስጡ ሁለት ቀለሞች አንዳሉት እንገነዘባለን። እነሱም [አ-] እና [-ሰአ] ናቸው። የመጀመሪያው ቀለም ከአናባቢው ምስሶ ላይ ብቻ የተመሰረተ ሲሆን፣ ሁለተኛው ከምስሶው እና ከጨራሹ ተናባቢ ብቻ የተዋቀረ ነው። የሁለቱን ቀለሞች አወቃቀር እንደሚከተለው በዕፁ መዋቅር አናሳያለን።

በግልፅ እንደሚታየው፣ የመጀመሪያው ቀለም ከምስሶው፣ ግለትም ከአናባቢው ብቻ የተዋቀረ ሲሆን፣ ሁለተኛው ግን ከከፋችና ከአናባቢው ምስሶ ጋር የተዋቀረ ነው። ሁለቱ ቀለሞች ርስበርስ ተዋቅረው ምዕላድን መስርተዋል።

ከዚህ ላይ አንድ ጥያቄ ሊነሳ ይችላል። ይኸውም በባለብዙ ቀለም ምዕላድ ውስጥ የየቀለሙን ድንበር መለየት የሚቻለው እንዴት ነው? ለምሳሌ፣ ከላይ በተሰጠው ምዕላድ ውስጥ /ሰ/ የተዋቀረው ከሁለተኛው ቀለም አናባቢ ጋር ነው። ከመጀመሪያው ቀለም አናባቢ ጋር አዋቅረን ቀለሞቹ /አሰ-/ እና /-አ/ ናቸው፣ ለማለት አንችልም ወይ? የሚል ነው። ጥያቄው ተገቢ ነው። የትኛው ተናባቢ ከየትኛው አናባቢ ጋር እንደሚዋቀር የሚጠይቅ ነው። ስለዚህም በማንኛውም ቁዋንቁዋ፣ በባለ ብዙም ይሁን በባለ ተራ ቀለም ውስጥ ያለውን ያወቃቀር ስርዓት እንደሚከተለው አናቀርባለን።

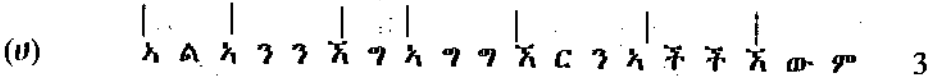
- (ሀ) መጀመሪያ ለቀለማዊ መዋቅር አይቀሬ የሆነው ከፍል አናባቢ ስለሆነ፣ እሱን ለይተን አናውጣለን፣
- (ለ) ያወጣነውን አናባቢ፣ በግራው በኩል ከሚገኝ አንድ ተናባቢ ድምፅ ጋር አናቀናጀዋለን፣

(መ) በዕለተኛ ደረጃ ይህንኑ አናባቢ በቀኙ በኩል ከሚገኝ አንድ ሌላ ተናባቢ ጋር እናቀናጀዋለን፤

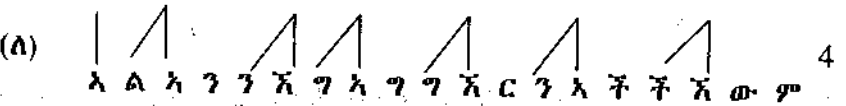
(ለ) ይህንን አድርገን ስንጨርስ፣ ያልተቀናጀ (ተራፊ) ተናባቢ ካለ፣ ይህን ተናባቢ ከአናባቢው ቀኝ ገን ከሚገኘው ጨራሽ ተናባቢ ጋር እናዳብለዋለን።

በዚህ ለርዓት መሰረት ለአብነት አላነጋገርናቸውም የሚለውን ቃል አንውስድና ቀለማዊ አወቃቀሩን እንመልከት።

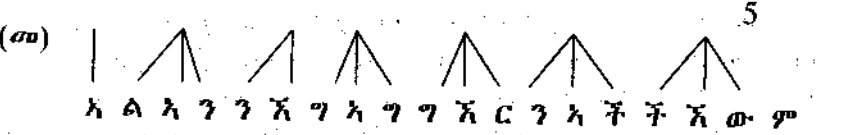
መጀመሪያ ቃሉን በርዕይማዊ አገገፍ እንደሚከተለው እንፀፈዋለን። ከዚያ በሁዋላ አናባቢዎቹን እየመረጥን፣ አናቃቸው ላይ መለመር በማቆም እንደሚከተለው አንለያቸዋለን።

ከዚህ ቀጥለን እነዚህን አናባቢዎች በየግራ ጎኖቸው በኩል ካለው ተናባቢ ጋር እንደሚከተለው እናያይዛቸዋለን።

አሁን ደግሞ እነዚህን አናባቢዎች በየቀኝ ጎኖቸው በኩል ካለው ተናባቢ ጋር እንደሚከተለው እናገናኛቸዋለን።

ይህን ካደረግን በሁዋላ የሚተርፍ ተናባቢ ቢኖር፣ በቀኝ ጎኑ በኩል ካለው ሌላ ተናባቢ ጋር እናገናኘዋለን። በዚህም መሰረት በቃሉ መጨረሻ ላይ የምትገኘው /ም/፣ ቀድሞአት ከሚገኘው ከ/ው/ ጋር ትያያዛለች። በዚህ አካሄድ የቃሉ ቀለሞች የሚከተሉትን ይመለከቱ ።

በመጨረሻ የቃሉ ቀለሞች /አ - ልእን -ንእ - ግእግ -ግእር -ንእች - ችእውም/ መሆናቸውን አንረዳለን። ቃሉ ባለ ሰባት ቀለም ሰለሆነ፣ ውሰብሰብ ነው። የአወቃቀሩ ስርዓት የአማርኛ ብቻ ሳይሆን፣ የማንኛውም ቁዋንቁዋ ነው። ስርዓቱን በትክክል ከተከተልን፣ የቱ ተናባቢ ከየቱ አናባቢ ጋር መዋቀር እንዳለበት በቀላሉ አንረዳለን። ሰባተኛው ቀለም ሁለት ጨራሽ ተናባቢዎች አሉት። ይሁን እንጅ ከነዚህ ተናባቢዎች ቀጥሎ እንድ አናባቢ ለምሳሌ፣ /አ/ ቢገባ፣ ከሁለቱ ጨራሽ ተናባቢዎች፣ የመጨረሻው፣ ማለትም /ም/፣ ከዚህ አናባቢ ጋር ይዋቀርና /ምእ/ የሚል ስምንተኛ ቀለም ይፈጥራል። ይህ ሲሆን፣ ሰባተኛው ቀለም እንድ ጨራሽ ተናባቢ ብቻ ይኖረዋል። በዚህ አካሄድ፣ የአማርኛ መደበኛ ወይም አይነተኛ የቀለም አወቃቀር፣ ከላይ በተራ ቁጥር (5) እንደሚታየው፣ /ተአተ/ የሚል ስርዓት እንደሚከተል ያሳያል።

ከላይ በተዘረዘረው ሁኔታ የሚዋቀሩ ቀለሞች ዝግና ክፍት ተብሰው በሁለት ይከፈላሉ። ዝግ የሚባሉት ጨራሽ ተናባቢ ያላቸው ሲሆኑ፣ ክፍት የሚባሉት ጨራሽ የሌላቸው ናቸው። ከላይ በተራ ቁጥር (6) ከተመለከቱት ሰባት ቀለሞች ውስጥ የመጀመሪያውና ሶስተኛው ብቻ ክፍት ናቸው።

ፎኒሞች ከላይ በተዘረዘረው ሁኔታ ቀለምን ለመፍጠር ሲዋቀሩ ርሰበርሰ ከሚፈጥሩት ጉርብትና የተነሳ በራሳቸው ላይ የተለያዩ ሰውጦች ሊያስከትሉ ይችላሉ። ሰውጡን የሚያስከትሉት ድምፅ-ልሳናዊ ሂደቶች ይባላሉ። የለውጡን ዝርዝር ሁኔታ ከዚህ ቀጥሰን እንመለከታለን።

ድምፅ ልሳናዊ ሂደት

ከፍ ሲል ወደ ተነሳንበት የፎኒሞች ቅንጅት እንደገና እንመለሰና በአቀነጃጀቱ ምክንያት ፎኒሞቹ ከሚፈጥሩት ጉርብትና የተነሳ በተቃኖጅ ፎኒሞች ላይ ለለሚደርሰው ሰውጥ እንወያይ። ከዚያ በፊት ግን ከሁለት ቃላት ጋር እንተዋወቅ። እነዚህም ሳሳይ እና ታህታይ የሚሉት ናቸው። በውይይታችን ላይ አየደጋገሙ ለሰሚመጡ፣ ከወዲሁ ግልፅ ሊሆኑልን ይገባል። ሳሳይ ማለት አንደበታዊ፣ ማለትም ከአንደበት የሚወጣና በጀሮ የሚለማ ማለት ነው። ታህታይ ደግሞ አዕምሮአዊ፣ ማለትም በአዕምሮአችን ብቻ የሚለማንና የምናውቀው፣ ግን በአንደበታችን የማናወጣው፣ ማለት ነው። አዕምሮአዊ የሆነ ነገር ረቂቅ ሲሆን፣ አንበደበታዊ የሆነ ደግሞ ግዝፍ ነው። እንደ ምላስ ባለ ግዝፍ የአንደበት አካል ለሰሚፈጠርና በጀሮም ስለሚለማ። ፎኒሞች አዕምሮአዊ ለለዚህም ረቂቅ ናቸው። ይሁን እንጅ አካላዊ፣ ማለትም አንደበታዊ ሊሆኑ ይችላሉ። ይህም የሚሆነው በንግግር ጊዜ ከአዕምሮ ወጥተው በአንደበት አካላት አማካኝነት ሲፈጠሩ ወይም ሲገዝፉ ነው። እያንዳንዱ ፎኒም በአዕምሮ ውስጥ ረቂቅ የሆነ ገፅታ ሲኖረው፣ በአንደበት አማካኝነት በመካነ ፍጥረት ላይ በሚፈጠርበት ጊዜ አካላዊ የሆነ ገፅታ ይኖረዋል። በዚህም ምክንያት እያንዳንዱ ፎኒም ቢያንስ አንድ አካላዊ ገፅታ ይኖረዋል። ከዚህ ልዩነት በመነሳት፣